

Министерство связи и информатизации Республики Беларусь
Республиканское унитарное предприятие
«Центр цифрового развития»
(Государственное предприятие «ЦЦР»)

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ РЕГИСТР ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О ГОСУДАРСТВЕННОЙ РЕГИСТРАЦИИ ИНФОРМАЦИОННОГО РЕСУРСА

№ 1142335833 от 21.09.2023 г.

о включении в Государственный регистр информационного ресурса

**Электронный учебно-методический комплекс «Псторыя Беларусі»
(Разделы «Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100
тысяч гадоў да н.э. - V ст. н.э.)» і «Беларусь у VI - сярэдзце XIII ст.»)
для ы студентов специальности: 6-05-0113-01 Историческое
образование**

Владелец информационного ресурса

**Учреждение образования "Белорусский государственный
педагогический университет имени Максима Танка"**

Автор информационного ресурса

Пугач Иван Валентинович

Заместитель директора

М.П.

С.А. Шнипов

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»

Гістарычны факультэт
Кафедра гісторыі Беларусі і славянскіх народаў

Рэг. № УМФ/ -26-1-63/2023

УЗГОДНЕНА
Загадчык кафедры

С.А.Талмачова

23 05 2023 г.

УЗГОДНЕНА
Дэкан факультэта

С.П.Шупляк

23 05 2023 г.

**ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ**

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ
(РАЗДЗЕЛЫ «ПЕРШАБЫТНАЕ ГРАМАДСТВА НА ТЭРЫТОРЫІ
БЕЛАРУСІ (100 ТЫСЯЧ ГАДОЎ ДА Н.Э. – V СТ. Н.Э.)» І «БЕЛАРУСЬ
У VI – СЯРЭДЗІНЕ XIII СТ.»)**

для спецыяльнасці:
6-05-0113-01 Гістарычная адукацыя

Складальнік:

І.В.Пугач, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і славянскіх народаў, кандыдат гістарычных навук

Разгледжаны і зацверджаны
на пасяджэнні Савета БДПУ

29.06. 2023 г., пратакол № 10.

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Тысячагадовая гісторыя Беларусі ўяўляе важную частку гісторыі славянскай, еўрапейскай і сусветнай цывілізацыі і займае вядучае месца ў сістэме гуманітарнай падрыхтоўкі студэнцкай моладзі нашай краіны. Сваёй непаўторнай, гераічнай і трагічнай гісторыяй беларускі народ можа ганарыцца. Менавіта на гістарычных ведах фарміруецца нацыянальная свядомасць. Без ведаў сваёй гісторыі немагчыма будаваць сучаснае краіны.

ЭВМК па раздзелах «Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тысяч гадоў да н.э. – V ст. н.э.)» і «Беларусі ў VI – сярэдзіне XIII ст.» вучэбнай дысцыпліны «Гісторыя Беларусі» садзейнічае фарміраванню ў студэнтаў фундаментальных ведаў па гісторыі Беларусі ад першабытных часоў да сярэдзіны XIII ст. і выхаванню на гэтай аснове пачуцця прыналежнасці да лёсу краіны і яе гісторыі.

ЭВМК прызначаецца для студэнтаў спецыяльнасці 6-05-0113-01 «Гістарычная адукацыя».

ЗМЕСТ

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ.....	4
ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ.....	76
РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ.....	86
ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ.....	93

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

КАНСПЕКТ ЛЕКЦЫЙ

Раздзел 1. Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тысяч гадоў да н.э. – V ст. н.э.)

Тэма 1. Уводзіны ў дысцыпліну «Гісторыя Беларусі». Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку

1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду.
2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі.
3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі.
4. Перыядызацыя каменнага веку.
5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце).
6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі.
7. Насельніцтва Беларусі ў новым каменным веку (неаліце).

Вывучэнне гісторыі Беларусі немагчыма без ведання асноватворных навуковых даследаванняў. Само вывучэнне гістарычнага працэсу Беларусі, як асобнай этнічнай часткі Еўропы, пачалося у канцы XIX – пачатку XX ст., калі з’явіліся публікацыі беларусазнаўцаў П. Шпілеўскага, П. Баброўскага, М. Федароўскага, Н. Раманава, А. Сержпутоўскага, М. Нікіфароўскага і іншых аб багатым гістарычным мінулым беларускага народа. Артыкулы гістарычнага зместу змяшчаліся на старонках «Нашай Нівы». Нарэшце ў 1910 г. выйшла ў свет «Кароткая гісторыя Беларусі» В. Ластоўскага, які сфармуляваў першую канцэпцыю паходжання беларусаў.

У БССР у 1920-я гг. выйшлі творы У. Ігнатоўскага, сярод якіх «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі».

У часы беларусізацыі намаганнямі З. Жылуновіча, А. Луцкевіча, У. Пічэты, А. Станкевіча, А. Цвікевіча, М. Шчакаціхіна, ў нашай рэспубліцы з’явілася шмат гістарычных артыкулаў і манаграфій. Адной з абагульняючых прац стаў «Нарыс гісторыі Беларусі» (Мінск, 1934).

У пасляваенны перыяд развіццё беларускай гістарычнай навукі характарызавалася найбольшай увагай да ролі Камуністычнай партыі ў Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. і Вялікай Айчыннай вайне. Сталі актыўна распрацоўвацца праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі.

У ліку буйнейшых прац 1960-1980-х гг. – двухтомная «История Белорусской ССР» і пяцітомная «Гісторыя Беларускай ССР».

У канцы XX – пачатку XXI ст., беларуская навука значна пашырыла свой дыяпазон і ўзнялася на новы ўзровень. Гэты час вызначыўся выходам у свет грунтоўных манаграфій Я. Анішчанкі, А. Вішнеўскага, М. Ермаловіча, І. Ігнаценкі, А. Кавалені, М. Касцюка, А. Краўцэвіча, А. Літвіна, Р. Платонава, Г. Сагановіча, Л. Сарокіна, А. Цітова, З. Шыбекі і інш.

Адметнай з’явай у гістарычнай навуцы і адукацыі стаў выхад у 1990-х гг. «Нарысаў гісторыі Беларусі», а таксама шматтомнік «Археалогіі Беларусі», «Гісторыі сялянства» і «Гісторыі Беларусі» (пад рэд. М.П. Касцюка). Адным з апошніх абагульняючых і надзвычай каштоўных навуковых твораў XXI ст. з’яўляецца пяцітомная «История белорусской государственности».

Найбольш значнымі выданнямі па гісторыі Беларусі, якія выкарыстоўваюцца у навучальным працэсе з’яўляюцца:

Ластоўскі В. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня. 1910.

Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мн., 1922.

Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. Мн., 1926 (1994,2003).

Гісторыя Беларускай ССР. У пяці тамах. Мн., 1972-1975.

Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994-1995. У 2-х частках.

Гісторыя Беларусі. Пад рэд. Я.К. Новіка і Г.С. Марцуля.

Гісторыя Беларусі: У 6 т. Пад рэд. М.П. Касцюка. Ч. 1 Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.. – Мн.: 2000.

История белорусской государственности : в 5 т. Нац. акад. наук Беларусі, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2018–2020.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т.; Мінск, 1993 – 2003.

“Эканамічная гісторыя Беларусі” пад рэд. В. Галубовіча

“Гісторыя культуры Беларусі” Л. Лыча і У. Навіцкага

“Иллюстрированная хронология истории Беларусі” Мн., 1998.

“Атлас гісторыі Беларусі”(ад старажытнасці да нашых дзён) Мінск, 2006

«Беларусь: Народ. Государство. Время» / Нац.акад. наук Беларусі, Ин-т истории; редкол.: А.А. Коваленя и др. – Минск: Беларус. Навука, 2009,– 879 с: ил.

Вывучэнне гісторыі старажытнага грамадства на Беларусі грунтуецца, перш за ўсе, на археалагічных даследаваннях. Таму ў гістарыяграфіі па названаму перыяду патрэбна звярнуцца да найбольш значных прац у гэтай галіне гістарычнай навуцы.

Сістэматычныя археалагічныя даследаванні старажытных паселішч людзей на тэрыторыі Беларусі пачаліся толькі у 20-30-я гады XX

стагоддзя. Яны дазволілі з улікам папярэдніх набыткаў зрабіць спробы больш грунтоўных гістарычных абагульненняў аб першапачатковым засяленні людзьмі тэрыторыі Беларусі. На падставе даследаванняў стаянак Юравічы і Бердыж на паўднёвым усходзе Беларусі, праведзенных К. Палікарповічам, была навукова падцверджана думка Е. Раманава, аб першапачатковым засяленні Беларусі яшчэ у палеаліце. Да 1941 года у межах тагачаснай БССР былі выяўлены і часткова даследаваны 864 гарадзішчы, больш за 100 неўмацаваных пасяленняў – селішчаў, каля двух дзясяткаў магільнікаў. На падставе аналізу археалагічных фактаў А. Ляўданскі і інш. пачалі пераходзіць і да гістарычных абагульненняў, спрабуючы разглядаць не толькі матэрыяльную культуру, але і гаспадарку, сацыяльнае ўладкаванне плямен жалезнага веку. Былі вылучаны тры зоны гарадзішчаў з рознымі тыпамі керамікі.

У пасляваенны час на падставе інтэнсіўнага развіцця беларускай археалогіі з'яўляюцца шэраг спецыяльных прац, прысвечаных старажытнаму перыяду у гісторыі Беларусі.

Прыкметнай з'явай стала апублікаванне у 1977 годзе Э. Загарульскім нарысаў па гісторыі першабытнага грамадства Беларусі.

В.Ф. Ісаенка, былі падрыхтаваны і выдадзены “Археологическая карта Белоруссии. Вып.1. Памятники каменного века”.(Мн.,1968), Археологическая карта Белоруссии. Вып.3. Памятники бронзового века.” (Мн., 1976.) У тым жа годзе выйшла яго кніга «Неолит Припятского Полесья».

«Археологическая карта Белоруссии. Вып.2. Памятники железного века и эпохи феодализма» (Мн., 1971.) была падрыхтавана вядомым беларускім археолагам, прафесарам Г.Штыхавам.

З'явіліся шэраг прац Л.Д. Побаля: “Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубенечкой культуры). – Мн, 1971; “Славянские древности Белоруссии (свод археологических памятников раннего этапа зарубенечкой культуры – с середины III в. до н.э. по начало II века н.э.) – Мн., 1974; “Археологические памятники Белоруссии. Железный век.” – Мн., 1983.

А.Г. Калечыц выдала манаграфію «Первоначальное заселение территории Белоруссии» (Мн., 1984), у якой упершыню былі названы, стаўшыя хрэстапматыўнымі, даты абсалютнага ўзросту Бердыжскай і Юравіцкай стаянак. У 1987 годзе выйшла яе кніга “Памятники каменного и бронзовых веков Восточной Белоруссии”.

Вывученнем старажытнага грамадства на тэрыторыі Беларусі займаюцца М. Чарняўскі, В. Капыцін, В. Ксянзов, В. Кудряшоў. Назвы іх

прац мы сустрэнем у Планах семінарскіх заняткаў, імі вы будзеце карыстацца пры самастойнай працы.

Асноўныя дасягненні сучасных беларускіх навукоўцаў па вывученню першабытнай гісторыі Беларусі сканцэнтраваны ў першых дзюх тамах чатарыхтомнага фундаментальнага даследавання “Археалогія Беларусі”. У 1997 годзе выдадзены “Археалогія Беларусі. Т.1: Каменны і бронзавы вякі”, у 1999 годзе – “Археалогія Беларусі. Т.2: Жалезны век.”. На падставе верыфікацыі, аналіза, сістэматызацыі і інтэрпрытацыі вялікай крыніцазнаўчай базы у названых тамах разглядаюцца праблемы:

- першапачатковага засялення тэрыторыі Беларусі,
- генезіса, эвалюцыйнага развіцця і гістарычнага лёсу насельніцтва на працягу, каменнага, бронзавага і жалезнага вякоў;
- развіцця і дынамікі эканомікі ад вырабу першых прылад працы з крэмню да з’яўлення першых вырабаў з металу;
- этнічнай гісторыі, культурнага і духоўнага развіцця насельніцтва Беларусі з улікам традыцый і навацый, на падставе якіх сфарміравалася і існуе самабытная беларуская культура.

Гісторыя як навука мае ўласціваю ёй сістэму метадаў (метадалогію) і прынцыпы.

«Гісторыя» ў перакладзе з грэчаскай мовы – здабыванне ведаў, распытванне, апавяданне аб мінулых падзеях. У Старажытнай Грэцыі слова «гісторыя» магло азначаць літаральна любыя веды, якія былі здабыты шляхам даследавання, а не толькі ўласна гістарычныя веды. Заснавальнікам гісторыі лічыцца Геродот (каля 484 – каля 425 гг. да н.э.). Першапачаткова гісторыя існавала ў форме літаратурнага апісання падзей мінулага і лічылася адным з відаў мастацтва (муза Кліо).

Статус паўнаважнай навукі гісторыя набыла ў XIX ст.

У мэтах усебаковага і аб’ектыўнага раскрыцця гістарычнага працэсу, а таксама лакальных яго асаблівасцей існуюць метады:

- агульнанавуковыя (аналіз і сінтэз, індукцыя і дэдукцыя і інш.);
- спецыяльна-гістарычныя (гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны, гісторыка-сістэмны, гісторыка-тыпалагічны і інш.);
- запазычаныя з іншых навук (кантэнт-аналіз, фармальна-юрыдычны і інш.).

Агульнапрызнанымі прынцыпамі гістарычных даследаванняў з’яўляюцца прынцыпы аб’ектыўнасці, гістарызму і аксіялагічны.

Прынцып аб’ектыўнасці павінен забяспечыць праўдзівы, абгрунтаваны погляд на факты, з’явы і працэсы.

Рэалізацыя прынцыпа гістарызму дазваляе прасачыць факты, з’явы і працэсы ў дынаміцы, ад генезісу да завершанасці, у кантэксце тагачасных рэалій і сувязей з іншымі акалічнасцямі гістарычнага працэсу.

Аксіялагічны прынцып дазваляе ацэньваць падзеі мінулага з пункту гледжання агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей.

Гісторыя як навука, ў сваім развіцці падзялілася на цесна звязаныя паміж сабой спецыялізаваныя часткі:

- гісторыя грамадства асобных эпох (гісторыя першабытнага грамадства, Антычнасці, Сярэднявечча, Новага часу і Навейшага часу);
- гісторыя прасторава-геаграфічных супольнасцей, рэгіёнаў (гісторыя Еўропы, Лацінскай Амерыкі, Азіі, Афрыкі і г.д.);
- гісторыя асобных народаў і краін (гісторыя Беларусі, гісторыя Расіі, гісторыя ЗША і г.д.);
- гісторыя комплексных праблем (гісторыя Адраджэння, Рэфармацыі, Асветніцтва, грамадска-палітычнай думкі і інш.);
- гісторыя асобных бакоў грамадскага жыцця (сацыяльна-эканамічная, палітычная гісторыя, ваенная гісторыя, гісторыя мастацтва і інш.).

Акрамя таго, да гістарычнай навукі адносяць спецыяльныя (дапаможныя) гістарычныя дысцыпліны: археаграфію, генеалогію, геральдыку, нумізматыку і інш. Самастойнае месца займаюць археалогія, этнаграфія і гістарыяграфія.

Вывучэнне гісторыі выконвае важныя функцыі, ў якіх зацікаўлена грамадства:

- пазнавальная;
- сацыяльнай памяці;
- выхаваўчая;
- прагнастычная;
- ідэалагічная.

Важнай часткай метадалогіі з’яўляюцца падыходы да пазнання гістарычнай рэчаіснасці.

Фармацыйны падыход (К. Маркс, Ф. Энгельс, У. Ульянаў).

Працяглы час у савецкай гістарычнай навуцы, у тым ліку і пры вывучэнні гісторыі Беларусі, выкарыстоўвалася своеасаблівая сістэма прынцыпаў, падыходаў і метадаў. У аснову яе было пакладзена дыялектыка-матэрыялістычнае разуменне гісторыі. Яно заключалася у тым, што гістарычны працэс разглядаўся як паслядоўная змена спосабаў вытворчасці, абумоўленая барацьбой прыгнечаных класаў супраць эксплуатацараў. «Уся гісторыя існаваўшых да гэтага часу грамадстваў – гісторыя барацьбы класаў... якая заканчвалася гібеллю класаў і зменай сацыяльна-эканамічнай фармацыі». Паводле К. Маркса, класавая барацьба выглядала асноўнай рухаючай сілай грамадскага прагрэсу, а змена фармацый – аб’ектыўным, фатальна непазбежным працэсам, дзе роля саміх людзей адыходзіла на другі план.

Паводле гэтай тэорыі развіццё чалавецтва разглядаецца ў выглядзе заканамерных змен 5-ці асноўных грамадска-эканамічных фармацый:

- першабытнаабшчынная;
- рабаўладальніцкая;
- феадальная;
- капіталістычная;
- камуністычная.

Пераход ад адной да другой ажыццяўляецца ў выніку сацыяльных рэвалюцый.

Цывілізацыйны падыход (О. Шпэнглер, А. Тойнбі, М. Данілеўскі).

У пачатку мінулага ХХ ст. з’явіўся цывілізацыйны падыход да вывучэння гісторыі чалавецкага грамадства. У яго аснове – чалавек у сукупнасці яго інтарэсаў, ведаў і волі. Рухаючай сілай прагрэсу чалавецтва з’яўляецца рост патрэб самага чалавека.

Само паняцце «цывілізацыя» даволі разнастайнае.

У цэлым, пад ім разумецца ўзровень грамадскага развіцця, развіцця матэрыяльнага і духоўнага, лакалізаваны па прасторы (тэрыторыі) і часе.

Найбольш прызнана, што пад тэрмінам «цывілізацыя» разумецца колькасна вялікія, якасна разнастайныя і самадастатковыя супольнасці людзей, з уласцівымі ім светапоглядам, ментальнасцю, сістэмай каштоўнасцей і культурай, сваеасаблівай сацыяльна-эканамічнай і палітычнай арганізацыяй.

Існуе шмат разнастайных меркаванняў наконт тыпалагізацыі цывілізацый. Апошнія могуць падзяляцца па:

- дамінуючаму тыпу гаспадарчай дзейнасці (земляробчыя, індустрыяльныя, постіндустрыяльныя);
- прынцыпу прыродна-геаграфічна асяроддзя (адкрытыя і закрытыя (для ўзаемадзеяння з астатнімі цывілізацыямі), інтравертныя і экстравертныя (па скіраванасці творчай дзейнасці));
- па часавым (цывілізацыйныя цыклы Э. Тофлера: сельскагаспадарчая, індустрыяльная, постіндустрыяльная) і рэлігійным (рэлігійная, свецкая) прынцыпах.

Агульнапрынята, што цывілізацыі ў сваім развіцці праходзяць наступныя стадыі: зараджэнне, развіццё, росквіт, згасанне. Варта мець на увазе, што адзначаныя стадыі могуць адсутнічаць альбо працякаць дэфармавана пад уплывам пэўных абставін.

Сінергетычны падыход.

Азначэнне тэрміну «сінергетыка» блізкае да сучаснага разумення было ўведзена ў 70-х гг. ХХ ст. нямецкім фізікам Германам Хакенам. Трэба звярнуць увагу на тое, што сінергетыка сама не абмяжоўваецца рамкамі аднаго навуковага кірунку, а з’яўляецца інтэгральнай навуковай парадыхмай (набор канцэпцый, пастулатаў, стандартаў).

Часта сінергетыку раскрываюць як вучэнне пра самаарганізацыю, універсальныя заканамернасці эвалюцыі складаных сістэм, якія перажываюць рэзкія змены станаў у перыяды нестабільнасці. Сам Г.

Хакен вызначаў яе як тэорыю сумеснага дзеяння падсістэм, у выніку якога на макраскапічным узроўні ўзнікае новая структура і адпаведнае функцыянаванне. Сёння, у адпаведнасці з эвалюцыйна-сінергетычнай парадыгмай, развіццё разумеецца як паслядоўнасць працяглых перыядаў, якія адпавядаюць стабільным станам сістэмы, якія, у сваю чаргу, прыпыняюцца кароткімі перыядамі хаатычных паводзін – «біфуркацыямі». Пасля гэтага адбываецца пераход да наступнага ўстойлівага стану («атрактару»), выбар якога вызначаецца, як правіла, асаблівымі адхіленнямі ад сярэдніх значэнняў выпадковай велічыні («флуктуацыямі») у пункце біфуркацыі.

З пункту гледжання У. Сцёпіна, сістэмы, якія самаразвіваюцца, характарызуюцца сінергетычнымі эфектамі. Узаемадзеянне з імі чалаека працякае так «что само человеческое действие не является чем-то внешним, а как бы включается в систему, видоизменяя каждый раз поле ее возможных состояний».

Універсальнасць сінергетыкі прывяла да разумення, што лінейны характар развіцця працэсаў і раўнаважныя станы не з'яўляюцца дамінуючымі ў рэчаіснасці, а таксама шырокага выкарыстання матэматычных мадэлей і інструментаў іншых навук у гістарычных даследаваннях для разумення ролі і ступені ўплыву выпадковых фактараў на гістарычную рэчаіснасць.

Такім чынам, дадзены падыход дазваляе выяўляць наяўнасць прадвызначанага хаосу, біфуркацый, катастроф і іншых нелінейных эфектаў, непрадказальнасць водгуку вывучаемай сістэмы на знешняе ўздзеянне, развіцця ў хаатычных станах. Гэта задае новы ракурс гістарычным фактам, з'явам і працэсам, стварае спрыяльныя ўмовы для междысцыплінарнага, усебаковага рэканструявання гістарычнай рэчаіснасці.

Перыядызацыя гісторыі - умоўны паслядоўны падзел гістарычнага працэсу на пэўныя храналагічныя перыяды, якія вылучаюцца ў адпаведнасці з тым ці іншым крытэрыем.

Перыяд у гісторыі чалавека, які працягваўся ад яго ўзнікнення да з'яўлення пісьменства і цывілізацыі, прынята называць эпохай першабытнасці.

Трэба адзначыць, што спецыфікай эпохі з'яўляецца ўмоўнасць і дыскусійнасць тэрмінаў і перыядызацыі.

Часцей за ўсё для вывучэння першабытнасці ўжываецца археалагічная перыядызацыя.

Перыядызацыя Першабытнасці, характэрная для тэрыторыі сучаснай Беларусі, мае свае асаблівасці, абумоўленыя шэрагам суб'ектыўных і аб'ектыўных акалічнасцей. Пры гэтым, яна суадносіцца з агульнаеўрапейскай перыядызацыяй.

Назва эпохі	Агульнаеўрапейская перыядызацыя	Перыядызацыя, характэрная для тэрыторыі Беларусі
Каменны век	2,4 (1,7) млн г. да н. э. – 2 000 г. да н.э. (палеаліт – 2,4 млн г. да н. э. – 10 000 г. да н. э.; мезаліт – 10 000 г. да н. э. – 5 000 г. да н. э.; неаліт – 5 000 г. да н. э. – 2 000 г. да н. э.)	100 000 г. да н. э. - 2 000 г. да н. э.
Бронзавы век	3 500 г. да н. э. – 800 г. да н. э.	2000 г. да н. э. – VIII ст. да н. э.
Жалезны век	з ~ 800 г. да н. э.	VII ст. да н. э. – V ст. н. э.

Як адзначалася, для апісання гістарычнай рэчаіснасці першабытнай эпохі, як правіла, выкарыстоўваецца археалагічная перыядызацыя.

Каменны век займае большую частку першабытнасці.

Перыядызацыя каменнага веку на тэрыторыі Беларусі.

Назва перыяду каменнага веку	Працягласць	Дамінуючая форма сацыяльнай арганізацыі	Кароткая характарыстыка
Сярэдні палеаліт (старажытны каменны век)	100 – 35 тыс. г. таму	Праабшчына	Прысвойваючая гаспадарка (галоўныя заняткі - збіральніцтва, паляванне, рыбалоўства). Пачатак выкарыстання крамянёвых прылад працы з паступовым іх удасканаленнем.
Позні (верхні) палеаліт (старажытны каменны век)	37 – 10 тыс. г. да н. э.	Родавая абшчына	Прысвойваючая гаспадарка (галоўныя заняткі - збіральніцтва, паляванне, рыбалоўства). Шырокае выкарыстанне крамянёвых прылад працы з паступовым іх удасканаленнем. Канчатковае засяленне тэрыторыі Беларусі. Прыручэнне сабакі на Бліжнім Усходзе і ў Еўропе.
Мезаліт (сярэдні каменны век)	9 – 5 тыс. г. да н. э.	Родавая абшчына	Прысвойваючая гаспадарка (галоўныя заняткі - збіральніцтва, паляванне, рыбалоўства). Шырокае выкарыстанне крамянёвых прылад

			працы з паступовым іх удасканаленнем. Вынаходніцтва лука і стрэл.
Неаліт (новы каменны век)	канец V — канец III тыс. да н. э.	Родавая абшчына	Прысвойваючая гаспадарка (галоўныя заняткі - збіральніцтва, паляванне, рыбалоўства). Шырокае выкарыстанне крамянёвых прылад працы з паступовым іх удасканаленнем. Пачатак пераходу да вытворчай гаспадаркі (галоўныя заняткі - земляробства і жывёлагадоўля).

У палеаліце пачынаецца засяленне тэрыторыі Беларусі чалавекам. Трэба адзначыць, што першымі вядомымі прадстаўнікамі чалавека на беларускіх землях становяцца неандэртальцы, якія ў перыяд 40 - 35 тыс. г. таму былі заменены краманьёнцамі.

Першапачаткова дамінуючай формай сацыяльнай аарганізацыі становіцца праабшчына альбо першабытны чалавечы статак.

Сярод галоўных заняткаў людзей вылучаюцца рыбалоўства, паляванне, збіральніцтва.

Змястоўна праабшчына была схільная да фарміравання такіх адносін паміж індывідамі рознага полу, якія атрымалі назву праміскуітэт (бязладныя палавыя зносіны).

З цягам часу адбыліся адмаўленне палавых зносін паміж членамі аднаго статка (эндагамія) і іх замена на палавыя зносіны паміж членамі розных статкаў (экзагамія). Такім шляхам адбываўся пераход ад першабытнага чалавечага статка да родавай абшчыны.

Паступова, з адыходам ледавіка, на беларускіх землях укарняецца мезаліт. Гэты працэс характарызаваўся зменай флоры і фаўны. У сваю чаргу, трансфармацыя навакольнага асяроддзя (з'яўленне вялікай колькасці рэк і азёр, змена мамантаў, шарсцістых насарогаў на бурых мядзведзяў, высакародных аленяў, баброў, з'яўленне абсяжных прыдатных для пражывання тэрыторый) прывяла да ўдасканалення прылад працы і зброі (вынаходніцтва лука і стрэл, чоўнаў і г.д.). На мяжы палеаліту і мезаліту і далей на тэрыторыі Беларусі актыўна развіваліся наступныя археалагічныя культуры: - грэнская; - свідэрская; - каморніцкая; - нёманская; - кундская; - яніславіцкая; - сожская. Усяго на тэрыторыі Беларусі часоў мезаліту вядома звыш 120 паселішчаў. Вызваленая ў выніку сыходу ледавіка велізарная прыдатная тэрыторыя абумовіла тэндэнцыю да яе інтэнсіўнага асваення. Менавіта ў мезаліце людзі засялілі большую частку тэрыторыі Беларусі. Вандроўны характар жыцця насельніцтва гэтых зямель абумовіла

наяўнасць лёгкіх жыллёвых канструкцый з адкрытымі агменямі ўнутры. Па падліках беларускага археолага В.Ф.Ісаенка насельніцтва беларускіх зямель складала каля некалькіх соцён чалавек.

Насельніцтва Беларусі ў неаліце Напрыканцы V тысячагоддзя да н. э. на тэрыторыі Беларусі наступіла эпоха неаліту. Характэрнай адметнасцю гэтай эпохі становіцца пачатак паступовага пераходу насельніцтва да вытворчай гаспадаркі: распаўсюджанне ганчарства, ткацтва, выкарыстанне колаў, шліфавання і паліравання для апрацоўкі каменю. Свайго росквіту дасягнула прысвойваючая гаспадарка, якая, аднак, пачала паступова замяшчацца вытворчай праз распаўсюджванне земляробства і жывёлагадоўлі. Працэс пераходу ад прысвойваючай гаспадаркі да вытворчай атрымаў назву неалітычнай рэвалюцыі У неалітычную эпоху тэрыторыя Беларусі была заселена прадстаўнікамі верхнедняпроўскай, нарвенскай, нёманскай і днепра-данецкай археалагічных культур. Была ўстаноўлена наяўнасць каля 600 паселішчаў.

Тэма 2 Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным веку

1. Агульная характарыстыка бронзавага веку.
2. Гаспадарка бронзавага веку.
3. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку.
4. Гаспадарка ў жалезным веку.
5. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі.
6. Бацькоўскі род як форма сацыяльнай арганізацыі грамадства.
7. Археалагічныя культуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі.
8. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў.

Бронзавы век наступіў на тэрыторыі Беларусі на мяжы III і II тысячагоддзяў. Галоўнай асаблівасцю, якая была вылучана ў якасці крытэрыя вызначэння яго ў асобны перыяд першабытнай гісторыі, стала выкарыстанне прылад працы са сплаву медзі і волава (бронзы). Трэба адзначыць, што на тэрыторыі Беларусі не было радовішчаў адзначаных матэрыялаў, таму бронза была занесена сюды звонку. У сваю чаргу гэта прадвызначыла шырокую распаўсюджанасць каменных прылад працы. Апрацоўка каменю была дапоўнена такімі аперацыямі як свідраванне і пілаванне. Важным з'яўлялася і тое, што з пачаткам бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі рассяліліся індаеўрапейцы, які змешваліся з ранейшым насельніцтвам. У выніку гэтага ўтварылася новае індаеўрапейскае насельніцтва - балты. Працягнулася тэндэнцыя да развіцця вытворчай гаспадаркі.

Як адзначалася, у бронзавым веку працягваўся працэс развіцця вытворчай гаспадаркі. Галоўным чынам да вытворчых гаспадарчых заняткаў насельніцтва тэрыторыі Беларусі адносіліся земляробства і жывёлагадоўля. У развіцці земляробства варта адзначыць тры ступені: матычнае, падсечна-агнявое (ляднае) і ворыўнае. Для апрацоўкі зямлі выкарыстоўвалі крамянёвыя сярпы, матыку, барану-сукаватку і рала. Вырошчваліся такія культуры як пшаніца, ячмень і проса. Жывёлагадоўля была прадстаўлена развядзеннем кароў, коз, авец. Развіваліся ткацтва і ганчарства. Зафіксавана з'яўленне пласкадоннага посуду і мэблі. Важным здабыткам стала тое, што мясцовае насельніцтва навучылася апрацоўваць металы. Трэба адзначыць, што, па-ранейшаму, распаўсюджаны былі такія заняткі, як збіральніцтва, паляванне, рыбалоўства і бортніцтва. Пры гэтым, рост вытворчасці прывёў да ўзнікнення істотнай маёмаснай

дыферэнцыяцыі грамадства. Гэта, у сваю чаргу, стварыла прыдатныя ўмовы для ўзнікнення сельскай абшчыны, патрыярхальнага рабства і пачатку складвання сацыяльных класаў.

Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку Як ужо адзначалася, на тэрыторыі Беларусі ўтварылася індаеўрапейская супольнасць - балты. Паступова вядучую ролю ў грамадскім і гаспадарчым жыцці пачалі адыгрываць мужчыны. Гэта абумовіла пераход у грамадскай арганізацыі да бацькоўскага роду (патрыярхату). Маёмаснае расслаенне грамадства заклала ўмовы для пачатку фарміравання сацыяльных класаў.

У раннім бронзавым веку (2000-1600 гг. да н. э.) на тэрыторыі Беларусі былі прадстаўлены наступныя археалагічныя культуры:

- шнуравой керамікі;
- сярэднедняпроўская;
- балцкая.

У сярэднім бронзавым веку (1500-1200 гг. да н. э.) на тэрыторыі Беларусі былі прадстаўлены наступныя археалагічныя культуры:

- тшцінецкая;
- катакомбная;
- лужыцкая;
- сосніцкая.

У познім бронзавым веку (XI-VIII ст. да н. э.) на тэрыторыі Беларусі былі прадстаўлены наступныя археалагічныя культуры:

- гладкасценнай керамікі;
- штрыхаванай керамікі.

Жалезны век пачаўся на тэрыторыі Беларусі ў VII ст. да н. э. і працягваўся да V ст. н. э. Характарызаваўся тым, што мясцовае насельніцтва навучылася здабываць і апрацоўваць жалеза для вырабу прылад працы, зброі і г. д. У жалезным веку адбываюцца рост прадукцыйнасці працы і колькасці насельніцтва, змяненне грамадскага ўладкавання, што заклала падмурак для ўзнікнення раннекласавага грамадства.

Асновай гаспадаркі на тэрыторыі Беларусі ў жалезным веку былі земляробства і жывёлагадоўля. Варта адзначыць, што прыродна-геаграфічны фактар, знешнія стасункі, этнічныя асаблівасці адыгралі важную ролю ў развіцці гаспадаркі (пераважанне ў арэалах пражывання тых ці іншых супольнасцей земляробства альбо жывёлагадоўлі, вырошчванне пэўных культур альбо развядзенне пэўных жывёл і г.д.). У жалезны век перайшла тэндэнцыя да захавання за прысвойваючымі гаспадарчымі заняткамі (збіральніцтва, паляванне, рыбалоўства,

бортніцтва) дапаможнага характару. Гандлёвыя стасункі, па-ранейшаму, захоўвалі, пераважна, бартэрны характар. Асаблівае развіццё атрымалі рамёствы: чорная металургія, металаапрацоўка, бронзаліцейная справа, ткацтва, прадзенне, ганчарства, апрацоўка дрэва, каменю, косці. Да традыцыйных відаў сыравіны ў жалезным веку дапасавалася крычнае жалеза (пераважна здабываемае з балотнай руды). Шмат балотнай руды было на Палессі і ў іншых мясцінах краю на нізінах узбярэжжаў рэк, азёр і балот. Вокіснае жалеза - бурія жалезнякі, ліманіты - залягалі блізка да паверхні, што рабіла іх лёгкадступнымі радовішчамі сыравіны. Звычайна для металургіі жалеза старажытныя майстры рабілі і выкарыстоўвалі спецыяльныя печы-домніцы. Шахту печы загрузалі пластамі драўніннага вугалю, сушанай і здробненай балотнай руды, вапнай у якасці флюсу. У ніжняй частцы печы меліся адтуліны для ўдзімання паветра. Паветра ўдзімалі ў домніцу праз гліняныя трубка – соплы і ў камеры гарэння стваралі тэмпературу да 1200 °.

Сацыяльная сістэма першабытнага грамадства, як і эканамічная яго сістэма, не заставалася нязменнай. Яна развівалася і трансфармавалася ад простых да больш складаных структур. Ускладненне сацыяльнай сістэмы было абумоўлена шэрагам прычын як біялагічнага, так і выключна сацыяльнага характару. Асноўнымі этапамі (стадыямі) развіцця, якія прайшла ў сваім развіцці сацыяльная сістэма першабытнага грамадства, былі: праабшчына (малая роднасная група) – родавая абшчына (мацярынская і бацькоўская) – першабытная суседская абшчына. Першабытная праабшчына ўяўляла невялікую групу людзей, якая складалася звычайна з некалькіх дзесяткаў індывідаў (20–30 дарослых асоб). У значнай ступені адносіны ў такіх калектывах нагадвалі адносіны, якія характарызуюць звярыную зграю, адсюль і выцякае назва – першабытны чалавечы статак, якая часта ўжываецца ў навуковай літаратуры для абазначэння праабшчыны. Цалкам верагодна, што пад уздзеяннем асобных акалічнасцей, асабліва ва ўмовах знешняй небяспекі, што пагражала першабытным людзям, такія праабшчыны маглі аб’ядноўвацца ў больш-менш трывалыя аб’яднанні праабшчын. Першабытныя праабшчыны вялі адносна адасоблены адна ад другой лад жыцця, былі раскіданы на вялізных тэрыторыях, трымаліся на прыгодных для збіральніцтва і палявання тэрыторыях, прычым суадносіны збіральніцтва і палявання ў іх мяняліся ў розныя гістарычныя эпохі, у розныя сезоны, у розных геаграфічных умовах. Паляванне, аднак, было больш прагрэсіўнай галіной гаспадаркі, бо яно стымулявала арганізаванасць праабшчыны, прымушала да больш шчыльнага супрацоўніцтва індывідаў у працоўным працэсе, дэманстравала моц

калектывізму. Жыццё праабшчыны, хутчэй за ўсё, было аседлым. Папершае, аседлы лад жыцця, асабліва ва ўмацаваным жытле, мог надзейна гарантаваць бяспеку чалавека. Па-другое, маючы пастаяннае жытло (стойбішча), чалавек мог надзейна захаваць тыя расліны і плады, ад якіх залежала яго існаванне. Старажытны чалавек вымушаны быў быць запаслівым і накопліваць тое харчаванне, якое збіраў у навакольным асяроддзі, бо ад гэтага залежала яго выжыванне. А захаваць і зберагчы накопленае можна было толькі маючы сталыя збудаванні. Цяжка ўявіць сітуацыю, каб старажытны чалавек пакінуў склады і амбары і не ахоўваў іх ад іншых людзей і жывёл. Наадварот, ён павінен быў стала размяшчацца каля іх. А гэта азначае, што ён быў вымушаны весці аседлы лад жыцця. І калі, магчыма, на самых першасных этапах сваёй гісторыі, займаючыся пераважна збіральніцтвам, знаходзячыся ва ўмовах прысвойваючай эканомікі, чалавек найчасцей вымушаны быў вандраваць, бо асвоеная ім тэрыторыя пераставала забяспечваць яго патрэбы, то паступова, асабліва ва ўмовах пераходу да вытворчай эканомікі, ён вымушаны быў перайсці да аседлага ладу жыцця. Аседлы лад жыцця спрыяў не толькі росту вытворчасці працы, павышэнню дабрабыту грамадства і асобы, але і садзейнічаў развіццю сацыяльнай сістэмы грамадства. На змену першабытнай праабшчыне прыйшла больш складаная і дасканалая форма сацыяльнай арганізацыі – родавая абшчына. Род – аб’яднанне першабытных людзей, якія вядуць сумесную гаспадарчую дзейнасць на грунце роднасных сувязяў. Родавая абшчына прайшла ў сваім развіцці два этапы – матрыярхат (мацярынскі род) і патрыярхат (бацькоўскі род). У навуковай літаратуры абмяркоўваецца пытанне аб тым, якія падставы ляжалі ў падмурку пераходу грамадства ад першабытнай праабшчыны да родавай абшчыны (прычым да мацярынскай родавай абшчыны). Выказаны дзве досыць абгрунтаваныя версіі. Першая з іх заснавана на тым, што пераход да родавай мацярынскай абшчыны быў абумоўлены галоўным чынам біялагічнымі фактарамі. Адносная адасобленасць першабытных праабшчын вяла да эндагаміі, г. зн. да шлюбаў унутры абшчын паміж усімі мужчынамі і ўсімі жанчынамі. Гэта прыводзіла да кровазмяшэння. Кровазмяшэнне абумоўлівала фізічнае выраджэнне і выміранне. Забарона на такія шлюбы заканамерна азначала ўзвышэнне ролі жанчыны, бо толькі жанчына магла дакладна ведаць бацьку і падтрымліваць такім чынам экзагамныя забароны (табу).

Другая версія заснавана на тым, што ўсталяванне забарон на неўладкаваныя палавыя адносіны было абумоўлена выключна сацыяльна-эканамічнымі (іншымі словамі, вытворчымі) прычынамі. Неабходнасць захавання праабшчыны ў якасці гаспадарчай і грамадскай адзінкі

падштурхнула людзей да ўсталявання забарон на неўладкаваныя палавыя адносіны, бо адсутнасць рэгулюемых шлюбаў вяла да шматлікіх сутыкненняў у праабшчыне і разбурала яе. Можна прывесці досыць грунтоўныя доказы на карысць як першай, так і другой версіі ўсталявання палавых забарон, але бяспрэчным застаецца той момант, што з саміх палавых забарон вырас інстытут рода. Як толькі былі трывала ўсталяваны забароны на палавыя адносіны паміж бліжэйшымі родзічамі, адразу ж сфармаваўся род, а дакладней, мацярынскі род. У гэтых умовах надзвычай важнай становіцца роля жанчыны. Менавіта па ёй устанаўліваюцца нашчадкі, а таму родавы лад непазбежна ўзнікае першапачаткова як мацярынскі род. Пасля таго, як з палавых адносін паступова былі выключаны ўсе блізкія і больш аддаленыя суродзічы, натуральны фактар страціў рашаючую ролю ў сацыяльным развіцці. Наступныя змены ў сацыяльным ладзе сталі вынікам сацыяльна-эканамічных прычын. На першае месца ў родзе вылучаецца мужчына, ён узначальвае род, родавая абшчына становіцца бацькоўскай, на змену матрыярхату прыходзіць патрыярхат. На больш позніх этапах развіцця родавага ладу асобныя роды аб'ядноўваюцца ў плямёны блізкіх родаў, а затым і саюзы плямёнаў. Узбуйненне грамадскіх структур ішло на карысць людзям, бо яно дазваляла ім больш эфектыўна супрацьстаяць сілам прыроды, выкарыстоўваць больш дасканалыя сродкі і прыёмы працы (напрыклад, паляванне загонам), стварыла ўмовы для спецыялізацыі ў вытворчасці і кіраванні, дазваляла больш паспяхова адбіваць напады суседзяў і самім нападаць на іх. На змену родавай абшчыне прыходзіць такая форма арганізацыі сацыяльнага ладу, як першабытная суседская абшчына. Яна характарызуецца тым, што на адной і той жа тэрыторыі, у адным і тым жа паселішчы побач стала пражываюць прадстаўнікі розных родаў і плямёнаў.

Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі Насельніцтва ў жалезным веку пачало асвойваць новыя мясціны для жыцця і сяліцца на ўзвышшах, якія знаходзіліся далей ад буйных рэк. Такія паселішчы маглі мець складаныя абарончыя збудаванні — моцныя валы і равы. Навукоўцы называюць такія месцы «гарадзішчамі». Падчас археалагічных раскопак вучоныя знайшлі сляды шматлікіх пажараў і паўторнага аднаўлення абарончых умацаванняў, што сведчыць пра ваенныя канфлікты паміж плямёнамі. У сувязі з ускладненнем сацыяльна-эканамічных працэсаў змяняўся і спосаб арганізацыі грамадства. Так, у жалезным веку адбываецца пераход ад бацькоўскай родавай абшчыны да суседскай (сельскай) абшчыны. Для адзначанай эпохі на тэрыторыі Беларусі зафіксаваны наступныя археалагічныя культуры:

- мілаградская;
- паморская;
- зарубінецкая;
- кіеўская;
- калочынская;
- штрыхаванай керамікі;
- днепра-дзвінская;
- вельбарская;
- пражская;
- банцараўская.

Развіццё вытворчых сіл у жалезным веку, поспехі земляробства і жывёлагадоўлі пацягнулі за сабой важныя змяненні ў грамадскіх адносінах. Адбыўся хуткі пераход да бацькоўскага роду на тэрыторыях з неалітычным бытам. Патрыярхальныя парадкі перажывалі інтэнсіўную эвалюцыю ад станаўлення і росквіту да распаду.

Ваенныя сутыкненні і звязаныя з імі грабяжы садзейнічалі росту маёмаснай няроўнасці. На апошнім этапе першабытнага строю ўзнікае спецыяльная арганізацыя для вайны ў форме спецыфічнага грамадска-палітычнага ладу – ваеннай дэмакратыі.

У жалезным веку разам з прагрэсам у матэрыяльнай культуры насельніцтва Беларусі развівалася і ўдасканалвалася (ускладнялася) і яго духоўная культура, міфалагічна-рэлігійныя ўяўленні, дэкаратыўна-прыкладное і музычнае мастацтва, зачаткі навуковых ведаў пра акаляючы свет. Міфалагічныя ўяўленні і першабытная рэлігія ў тагачасных умовах з'яўляліся важнымі чыннікамі не толькі ў спробах тлумачэння сусвету, але і праз пасрэдніцтва гэтага - гарманізацыі адносін чалавека з прыродай і адносін паміж людзьмі, а таксама індыкатарам захавання этнічнай адметнасці.

Міфалагічна-рэлігійныя ўяўленні непарыўна былі звязаны з асяроддзем пражывання і гаспадарчымі заняткамі людзей, адлюстроўвалі іх гісторыю і менталітэт. Практычна ўся прырода- жывёльны свет, расліннасць, важнейшыя прыродныя аб'екты і стыхіі - знаходзілі сваё адлюстраванне ў міфах і абрадах.

Адным з самых старажытных культаў, які вядзе пачатак з глыбінь каменнага веку, з'яўляецца культ жывёл. Гэты культ пакінуў свае сведчанні і сярод археалагічных знаходак жалезнага веку. Так, на мілаградскіх гарадзішчах Паўднёвай Беларусі знойдзена больш за 100 фігурак жывёл, асабліва іх шмат (каля 90) было на гарадзішчы каля в. Гарошкаў Рэчыцкага раёна. Выявы жывёл звычайна сустракаюцца ў жылых і гаспадарчых пабудовах, а таксама ў комплексах, звязаных з кельтамі. Большасць фігурак

у абломках і звычайна яны выкананы схематычна. Па вызначаных вырабах можна меркаваць, што большасць фігурак – гэта выявы каня, радзей - буйной рагатай жывёлы і сабак. Як лічыць В. Мельнікоўская, мілаградскія фігуркі маюць стылістычнае падабенства з аналагічнымі рэчамі лесастэпавай паласы. У апошнія дзесяцігоддзі на мілаградскіх помніках знойдзены гліняныя фігуркі кароў, а на гарадзішчы Падгор'е Добрушкага раёна - фігурка бобра і падвеска з мядзведжага клыка. В. Мельнікоўская паведамляла пра знаходкі падвесак з зубоў мядзведзя, дзіка, ваўка. У мілаградцаў сустракаліся таксама ахвярныя пахаванні дзікіх і свойскіх жывёл; Так, на Гарошкаўскім гарадзішчы і за яго валамі выяўлена некалькі такіх пахаванняў (два сабакі, бабёр, свіння, парасё). Косці ляжалі ў анатамічным парадку, а ў адным з пахаванняў сабакі знаходзілася разбітая пасудзіна.

Для плямён Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі былі характэрныя амулеты з іклаў мядзведзя і дзіка, што сведчыць пра існаванне культуры гэтых жывёл. Аналагічныя амулеты выяўлены на гарадзішчах Усходняй Літвы. На некаторых штрыхаваных пасудзінах (Пятровічы Бабруйскага, Паліцкае Асіповіцкага раёнаў) маюцца адбіткі зерня як сляды земляробчых культураў.

Верагодна, з магіяй плоднасці трэба звязваць некаторыя знаходкі драўляных рал. Пакуль што на сучаснай тэрыторыі Беларусі выяўлена толькі адна такая прылада. Гэта драўлянае крываградзільнае рала, знойдзенае ў тарфяніку каля в.Капланавічы Клецкага раёна і датаванае Л. Побалем першымі стагоддзямі н.э. Ралы такога тыпу ва Усходняй Еўропе вядомыя яшчэ па знаходках у Бранскай вобласці (Расія) і ў Сумскай вобласці (Украіна). Капланавіцкае рала Ю. Красноў лічыць найбольш абгрунтаваным датаваць на падставе аналогій перыядам паміж першай паловай 1-та тысячагоддзя н.э. і да сярэднявечча. Гэтаму не супярэчыць і храналогія размешчанага паблізу селішча.

Няма сумнення, што ў жалезным веку, ва ўсякім разе ў яго канцы, у асноўным сфарміраваўся пантэон багоў. У сувязі з разлажэннем родавага ладу ўсё больш узрастае значэнне бога-грамавіка, распарадчыка навальніц, маланак і дажджу, апекуна ваеннай справы, які адначасова меў і пэўныя аграрныя функцыі. Важнае месца ў пантэоне займаў і бог сонца. Але паводле сярэднявечных пісьмовых крыніц, так і паводле пазнейшых фальклорна-этнаграфічных і лінгвістычных даных можна меркаваць, што аж да афіцыйнага прыняцця хрысціянства найбольш разнастайным па функцыях і самым уплывовым лічылася традыцыйнае хтанічнае бажаство, якое ўяўлялася апекуном як дзікіх, так і свойскіх жывёл, звязвалася з абрадавымі песнямі і паэзіяй, было таксама апекуном памерлых і міфічных

волатаў, распараджалася зямнымі водамі, уключаючы крыніцы і вытокі рэк, было богам багацця і сакралізаванай традыцыйнай улады першабытных жрацоў. Бажаство гэта з глыбокай старажытнасці магло ўяўляцца ў вобразах ваўка, мядзведзя, змея, вала, хаця з часам яму ўсё больш надавалі антрапаморфныя рысы. З нябесных свяціл гэтаму бажаству, які адпавядаў славянскаму Вялесу, балцкаму Вяльнясу (Велсу), быў прысвечаны месяц. Аб'ектамі пакланення яму з'яўляліся найбольш адметныя неапрацаваныя валуны, а таксама крыніцы. Сакральная пара ("жонка") гэтага бажаства характарызувалася волатаўскім ростам і сілай, сувяззю з вадой, мела дачыненне да жывёльнага свету, асабліва да мядзведзяў, была апякункай парадзіх і шлюбав. Сваю шлюбную пару меў і бог-грамавік. Акрамя гэтых персанажаў у рэлігіях насельніцтва жалезнага веку істотнае месца займалі багі і духі, звязаныя з іншымі сферамі чалавечага жыцця і прыроды.

Акрамя рэлігіі і міфалогіі духоўная культура ахоплівала першабытнае мастацтва, рацыянальныя веды, фальклор. У арнаментыцы керамічных вырабаў, нягледзячы на лакальныя адрозненні, найбольш часта паўтараліся сальярныя знакі (канцэнтрычныя кругі, праменепадобныя лініі, крыжы), вуглы, трохвугольнікі, ламаныя лініі, ромбы. Устойлівыя агульныя матывы геаметрычнага арнаменту, асабліва такія, як дваіны і траіны зігзаг, можна знайсці ў арнаментыцы насельніцтва культур штрыхаванай керамікі і днепра-дзвінскай. З іншага боку, гэтыя матывы маюць аналогіі ў арнаментыцы несумненна балцкіх раннесярэднявечных плямён Літвы і Латвіі.

Эстэтычныя ідэалы жалезнага веку ўвасабляліся таксама ў дэкоры металічных (жалезных і бронзавых) упрыгожанняў і прыналежнасцей адзення (фібулы, шпількі і г.д.). Гэтыя прадметы мелі функцыянальна апраўданую форму.

Упрыгожанні на тэрыторыі Беларусі былі як мясцовай вытворчасці, так і імпортныя, латэнскія або правінцыяльна-рымскія. Як сведчаць знаходкі падчас раскопак тыгляў са слядамі шклянёй масы, мясцовае насельніцтва і само ўмела вырабляць шклянныя ўпрыгожанні.

Тэма 3 Культура, побыт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі

1. Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі.
2. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі.
3. Узнікненне вераванняў старажытных людзей.
4. Разнастайнасць паганства.
5. Культура старажытных людзей каменнага веку.

Першабытны перыяд нашай гісторыі не толькі самы працяглы, але і надзвычай важны, бо ў ім закладваліся асновы будучага развіцця края, размешчанага на памежжы Заходняй і Усходняй Еўропы.

У гэты час адбылося засяленне тэрыторыі Беларусі чалавекам. У першабытную эпоху чалавек дасягнуў вызначальных поспехаў у сваім развіцці, заклаўшы асновы для большасці адкрыццяў пазнейшых часоў:

- ад кароткачасовых стаянак да паселішчаў і ўмацаваных гарадзішчаў, на якіх жылі многія сотні гадоў;
- ад будаўніцтва лёгкіх прытулкаў з жэрдак, кары і скур да ўзвядзення складаных жыллёва-гаспадарчых, культавых і фартыфікацыйных збудаванняў;
- ад прыкрыцця скурамі цела ад холаду да шыцця рознага тыпу вопраткі і абутку, не толькі са скур, але і з тканага палатна;
- ад выкарыстання расшчэпленых камянёў, прымітыўна апрацаваных костак і палак да бронзаліцейнай вытворчасці, здабычы жалеза з балотнай руды, кавальства, вырабу шкла і ювелірнай справы;
- ад начынняў з кары і пруткоў да высакаякаснага рознатыповага посуду з абпаленай гліны;
- ад палявання, рыбалоўства і збіральніцтва да вытворчай гаспадаркі з жывёлагадоўляй і земляробствам, з наборам культурных раслін і свойскіх жывёл, характэрных і для пазнейшых часоў;
- ад збірання паверхневага крэменю да распрацоўкі залежаў гэтай сыравіны шахтавым спосабам;
- ад перамяшчэння пешшу ляснымі сцежкамі да вынаходніцтва чаўноў, саней і калясніц;
- ад першабытнай стаднасці да родапляменнай арганізацыі і зараджэння элементаў дзяржаўнасці;
- ад калектывізму і ўраўняльнасці ў сацыяльным уладкаванні да маёмаснай дыферэнцыяцыі і вылучэння знаці;
- ад першых прымітыўных узораў на камянях і костках да складанай і распрацаванай арнаментальнай, гравіровак, мастацкіх узораў аб'ёмнай пластыкі; ад падвесак з зубоў да біжутэрыі са шкла і металаў;

- ад напаўжывёльнага ўспрымання асяроддзя і сябе да спроб асэнсавання рэчаіснасці праз мастацтва і рэлігію, да зачаткаў навуковых ведаў.

У першабытную эпоху на нашай тэрыторыі адбываліся складаныя этнічныя працэсы, яе неаднаразова краналі вялікія міграцыі плямён, пастаянна дзейнічалі фактары змешвання і асіміляцыі, ажно да фарміравання гістарычных супольнасцей балтаў і славян, якое адбывалася пры ўдзеле пэўных груп фіна-уграў, індаіранцаў, кельтаў, германцаў.

Размяшчэнне тэрыторыі Беларусі ў цэнтры Еўропы, на мяжы хваёвых і лісцёвых зон, а таксама ва ўмераным кліматычным поясе з рысамі марскога, на сумежжы, у неаліце, рэгіёнаў з прысвойваючай і вытворчай гаспадаркай спрыяла ўстанаўленню этнакультурных сувязей паміж Усходняй і Заходняй Еўропай. З часу ж бронзавага веку пачынае праяўляцца фактар размяшчэння паміж Балтыйскім і Чарнаморскім басейнамі, дзе быў адчувальны ўплыў з антычнага свету.

Пры адсутнасці пісьмовых крыніц цяжка рэканструяваць сацыяльныя адносіны ў першабытных супольнасцях. Па гэтых прычынах больш распаўсюджанай з'яўляецца археалагічная (тэхналагічная) перыядызацыя, якая падзяляе мінулае па характары сыравіны, што ішла на выраб прылад працы. Археалагічная перыядызацыя не такая сціпая ў пытанні апісання грамадства, як можа падацца на першы погляд. Удасканаленне прылад працы адлюстроўвае эвалюцыю вытворчасці, а з апошняй можна звязваць з рознай ступенню верагоднасці сацыяльную, культурную гісторыю.

Пры археалагічных даследаваннях заўважана, што на пэўных тэрыторыях, найчасцей у басейнах буйных рэк, рэшткі жыццядзейнасці першабытных людзей - жылло, прылады працы і зброя, рэчы побыту, упрыгожанні, сляды рэлігійных культаў - утвараюць характэрныя комплексы, якія адрозніваюцца ад археалагічных матэрыялаў з суседніх тэрыторый. Такія комплексы, якія існавалі на акрэсленых тэрыторыях і ў пэўны прамежак часу, навукоўцы аб'ядноўваюць у археалагічныя культуры. Ім надаюцца розныя, як правіла, умоўныя назвы - па тэрыторыі распаўсюджвання (нёманская, паўночна-беларуская), характэрных рэчах (шарападобных амфар, баявых сякер), асаблівасцях арнаментацыі глінянага посуду (грабеньчата-накольчатой керамікі), пахавальным абрадзе (культура адзінкавых пахаванняў), назве мясцовасці, дзе ўпершыню выяўлены характэрныя паселішчы або могільнікі (нарвенская, сосніцкая), назве народа, які пакінуў пасля сябе гэтыя помнікі (гота-гепідская), і інш.

Лічыцца, што носьбітамі пэўнай археалагічнай культуры былі роднасныя між сабой плямёны, якія размаўлялі на адной мове або на блізкіх дыялектах. Але гэта назіралася далёка не заўсёды. Аднак комплексы і параўнаўчы разгляд матэрыялаў археалагічнай культуры з улікам старажытных назваў вадаёмаў і даных пісьмовых крыніц, калі яны

ўжо маюцца, - пакуль што адзіная магчымасць выяўлення этнічных супольнасцей эпохі першабытнага грамадства.

Фарміраванне чалавека як біялагічнага віду адбывалася ва ўмовах прыкметнага пахаладання клімату, а яго распаўсюджанне ў Еўропе прыпала і ўвогуле на ледавіковую эпоху. Зацяжныя халады, што доўжыліся многія дзесяткі тысяч гадоў, змяняліся пацяпленнямі, калі наступаў больш спрыяльны клімат. Гэтыя кліматычныя ваганні аб'ектыўна спрыялі эвалюцыі чалавека, вучылі яго прыстасоўвацца да розных экалагічных умоў, развівалі інтэлект, прымушалі знаходзіць спосабы захаваць сваё жыццё.

Калі першыя прыкметы наступлення паазерскага аледзянення, на тэрыторыі Беларусі паступова пачалі знікаць шыракалістыя лясы. Іх замянілі хваёвабярозавыя пушчы, а з наступленнем большых халадоў, калі са Скандынавіі пасунуўся ледавік, пераважалі бярозавыя рэдкалессі. Часам халады на некалькі тысячагоддзяў адступалі і ўсталёўвалася часовае пацяпленне, калі распаўсюджваліся больш цеплалюбівыя расліны, але затым ледавік зноў рухаўся на поўдзень. Нарэшце 18 тысячагоддзяў назад ён дасягнуў максімальнай мяжы, якая пралягала ад раёна Гродна, на поўнач ад Вілейкі, на ўсход у раён Оршы.

Зямлю Беларусі ў гэты час скоўвала вечная мерзлата, а сярэднегадавая тэмпература была на некалькі градусаў ніжэйшая за сучасную. Перад ледавіком існаваў шырокі пас прыледавіковай пустэльні. На поўдзень прасціраліся тундра і халодны стэп з адпаведнай флорай. Толькі ў далінах рэк захоўваліся рэдкія пералескі з карлікавай бярозы, вербаў, кустоўя. Адпаведным клімату і расліннасці ў час паазерскага зледзянення быў і жывёльны свет, які складаўся з тыповых прадстаўнікоў тундры і лесатундры (паўночныя алені, пясцы, лемінгі, белыя курапаткі), лесу (высакародныя алені, бурый мядзведзі, казулі, расамахі), стэпу (зубры, коні, зайцы-русакі, лісы), а таксама жывёл, што маглі існаваць у розных зонах. Асабліва характэрнымі для прыледавіковай фауны былі маманты і шарсцістыя насарогі – асноўны аб'ект палявання палеалітычных жыхароў.

У выніку прыкметнага пацяплення да перыяду ў 13–10 тыс. гадоў таму апошні ледавік цалкам пакінуў тэрыторыю Беларусі. Наступіў позналедавіковы перыяд, калі, хоць і здараліся зацяжныя пахаладанні, усё мацнейшыя хвалі цяпла мянялі клімат, а адпаведна яму - раслінны і жывёльны свет. У цёплыя тысячагоддзі на тэрыторыю нашага краю наступаюць лясы, з пахаладаннямі часова вяртаюцца тундра і лесатундра.

Каля 12 тысячагоддзяў назад выміраюць або адступаюць на поўнач холадалюбівыя жывёлы, асабліва такія, як мамант. Валасаты насарог знік яшчэ раней. Позналедавіковы перыяд - час панавання на Беларусі паўночных аленьяў, што становяцца асноўным паляўнічым аб'ектам людзей, якія зноў пачалі засяляць нашу тэрыторыю.

10 тысячагоддзяў назад з канчатковым таяннем ледавіковага покрыва нават на гарах Скандынавіі заканчваецца і ледавіковая эпоха.

У эпоху палеаліту ўзровень інтэлектуальнага развіцця старажытных людзей дасягнуў такой ступені, калі ўзнікае патрэбнасць як у пэўных эстэтычных адчуваннях, так і ў поглядах, якія б давалі ўяўленне пра агульную карціну свету і тлумачылі месца чалавека ў ім. Так узніклі першабытнае мастацтва і рэлігійныя вераванні. Паколькі на тэрыторыі Беларусі адсутнічаюць выходы горных парод, то не маглі стварацца і наскальныя роспісы накшталт сустрэтых у іншых краінах або выявы на сценах пячор. Даступнымі спосабамі адлюстравання акаляючага асяроддзя, змяшчэння магічных выяў, перадачы праз матэрыяльныя вырабы тагачасных міфалагічных поглядаў для палеалітычных паляўнічых і збіральнікаў з'яўляліся выраб упрыгожанняў, нанясенне выяў на такі распаўсюджаны ў той час матэрыял, як косці здабытых на паляванні мамантаў, стварэнне касцяных статуэтак.

Шырока вядомыя на многіх палеалітычных стаянках Еўропы вырабленыя з косці фігуркі жанчын, празваных "*палеалітычнымі Венерамі*". Адна такая змайстраваная з біўня маманта статуэтка знойдзена непадалёку ад тэрыторыі Беларусі на стаянцы Елісеевічы ў Бранскай вобласці. Яна адрозніваецца ад аналагічных знаходак Усходняй Еўропы больш дасканалай прапорцыяй форм. Галава ў елісеевіцкай статуэткі была, магчыма, адбітая або адсутнічала з самага пачатку. На многіх іншых палеалітычных статуэтках галовы, асабліва твар, выяўлены вельмі схематычна.

Наконт прызначэння "*палеалітычных Венер*" існуе некалькі гіпотэз. Многія лічаць, што гэта характэрныя для часоў мацярынскай родавай абшчыны (матрыярхату) выявы мацярынскіх продкаў, сімвалы адзінства і кроўнай сувязі членаў роду, увасабленне плоднасці. Іншыя сцвярджаюць, што статуэткі адлюстроўваюць веру ў іх магічную здольнасць садзейнічаць поспеху палявання або з'яўляюцца сведчаннем грамадскай павагі да жанчын. Аднак найбольш пераканаўчай выглядае думка, што "*палеалітычныя Венеры*" - помнікі культуры звышнатуральнай усемагутнай істоты, погляду якой баяліся, таму і паказвалі без твару. Гэтыя істоты маглі адначасова ўвасабляць паняцці нараджэння і смерці, спрыялі як размнажэнню дзікіх звяроў, так і паляванню на іх. Яны - маці-парадзіхі і ў той жа час злосныя, жорсткія, каварныя, не адрозніваюць добра ад зла, як сляпая сіла прыроды, погляд іх забівае. Гэта правобраз міфалагічнага персанажу, вядомая ў некаторых пазнейшых народаў як Вялікая багіня.

У бронзавым веку ў светапоглядзе насельніцтва Беларусі адбыліся досыць значныя зрухі, выкліканыя як зменамі ў гаспадарцы, так і прыходам новага насельніцтва. У выніку гэтага духоўная культура, захоўваючы многае з набыткаў каменнага веку, узбагацілася шэрагам новых рыс. Заняткі земляробствам прывялі да пашырэння культуры сонца,

паколькі ад гэтага свяціла залежалі прарастанне і рост раслін. Распаўсюджвалася таксама ўшанаванне дажджу і звязаных з ім навальніц і маланак.

У сувязі з прысутнасцю ў бронзавым веку на тэрыторыі Беларусі індаеўрапейцаў, якія тут маглі з'явіцца і раней, несумненна, што для мясцовага жыхарства былі характэрныя некаторыя агульныя рысы індаеўрапейскай міфалогіі. Адна з такіх рыс, на думку шэрагу даследчыкаў, ушанаванне ў якасці вярхоўнага бажства дзённага азоранага неба. Гэтаму нябеснаму "бацьку" адпавядала "апладняемая" небам таксама абагаўлёная зямля як жаночае бажство - "маці". Існавала таксама вера ў бога-грамавіка, пэўным чынам падобнага на пазнейшага Перуна. Важнае значэнне меў культ агню.

Пры разглядзе светапогляду чалавека бронзавага веку неабходна ўлічваць, што ў канкрэтных умовах Беларусі, калі яшчэ захоўвалася прыкметная роля палявання, і асабліва ў больш паўночных рэгіёнах, важнейшае месца ў міфалогіі яшчэ з часоў каменнага веку адводзілася хтанічнаму бажству, апекуну звяроў, вытокаў рэк і крыніц, замагільнага свету і памерлых. Пасля з'яўлення жывёлагадоўлі гэта бажство разглядалася і ў якасці апекуна свойскіх жывёл, і таму да ранейшых увасабленняў яго ў выглядзе змяі, ваўка або мядзведзя дадаўся вобраз быка.

У вераваннях насельніцтва эпохі бронзы важнае месца займала, хоць і з пэўнымі трансфармацыямі, жаночае бажство хтанічнага паходжання (Мара пазнейшага беларускага фальклору). Па рэштках міфаў можна меркаваць, што гэта бажство было звязана як з нараджэннем і плоднасцю, так і са смерцю, хваробамі і эпідэміямі, а таксама з жывёльным светам (здольнасць прымаць воблікі розных жывёл). У латышскай міфалогіі блізкая па назве і паходжанню Мага лічыцца апякункай кароў. Некаторыя даследчыкі лічаць, што Мара - рэлікт вобраза Вялікай Багіні.

Мяркуючы па даследаваннях у Латвіі, дзе ў бронзавым веку жыло насельніцтва, даволі блізкае па культуры насельніцтву Паўночнай Беларусі, і на нашай тэрыторыі магло існаваць пакланенне святым крыніцам, якое хутчэй за ўсё зарадзілася яшчэ ў папярэдні час.

Для правядзення пэўных магічных абрадаў, звязаных з вераваннямі, існавалі адпаведныя збудаванні. Так, насельніцтва тшцінецкай культуры будавала круглыя бажніцы са слупоў і жэрдак, у сярэдзіне якіх знаходзіліся ахвярнікі і нават пахаванні.

У бронзавым веку працягваў існаваць культ жывёл. Пра гэта найперш сведчыць звычай нашэння амулетаў з прасвідраваных зубоў - дзіка, мядзведзя, ваўка, лася, бобра, а таксама скульптурныя выявы звяроў, птушак і змей. Магчыма, некаторыя плямёны практыкавалі і канібалізм. На гэта могуць указваць знаходкі на паселішчах насельніцтва

паўночнабеларускай культуры патрушчаных фрагментаў чалавечых чарапоў.

У бронзавым веку істотна мяняюцца пахавальныя абрады. Распаўсюджваюцца звычай і спальваць нябожчыкаў і насыпаць над пахаваннем курган. Сам абрад трупаспалення быў складанай часткай культу агню, веры у ачышчальную моц полымя. Але звычай крэмацыі быў характэрны для паўднёвабеларускіх плямён. У паўночнай частцы краіны, як уяўляецца, панаваў абрад трупалажэння, прынамсі ў ранні перыяд бронзавага веку.

У жалезным веку разам з прагрэсам у матэрыяльнай культуры насельніцтва Беларусі развівалася і ўдасканальвалася (ускладнялася) і яго духоўная культура, міфалагічна-рэлігійныя ўяўленні, дэкаратыўна-прыкладное і музычнае мастацтва, зачаткі навуковых ведаў пра акаляючы свет. Міфалагічныя ўяўленні і першабытная рэлігія ў тагачасных умовах з'яўляліся важнымі чыннікамі не толькі ў спробах тлумачэння сусвету, але і праз пасрэдніцтва гэтага - гарманізацыі адносін чалавека з прыродай і адносін паміж людзьмі, а таксама індыхатарам захавання этнічнай адметнасці.

Міфалагічна-рэлігійныя ўяўленні непарыўна былі звязаны з асяроддзем пражывання і гаспадарчымі заняткамі людзей, адлюстроўвалі іх гісторыю і менталітэт. Практычна ўся прырода-жывёльны свет, расліннасць, важнейшыя прыродныя аб'екты і стыхіі - знаходзілі сваё адлюстраванне ў міфах і абрадах.

Асаблівасць археалагічных матэрыялаў заключаецца ў тым, што яны адлюстроўваюць не ўвесь комплекс рэлігійных вераванняў, а пераважна культуры бок рэлігіі.

Адным з самых старажытных культаў, які вядзе пачатак з глыбінь каменнага веку, з'яўляецца культ жывёл. Гэты культ пакінуў свае сведчанні і сярод археалагічных знаходак жалезнага веку. Так, на мілаградскіх гарадзішчах Паўднёвай Беларусі знойдзена больш за 100 фігурак жывёл, асабліва іх шмат (каля 90) было на гарадзішчы каля в. Гарошкаў Рэчыцкага раёна. Выявы жывёл звычайна сустракаюцца ў жылых і гаспадарчых пабудовах, а таксама ў комплексах, звязаных з культам. Большасць фігурак у абломках і звычайна яны выкананы схематычна. Па вызначаных вырабах можна меркаваць, што большасць фігурак - гэта выявы каня, радзей - буйной рагатай жывёлы і сабак. Як лічыць В. Мельнікоўская, мілаградскія фігуркі маюць стылістычнае падабенства з аналагічнымі рэчамі лесастэпавай паласы.

У апошнія дзесяцігоддзі на мілаградскіх помніках знойдзены гліняныя фігуркі кароў, а на гарадзішчы Падгор'е Добрушкага раёна - фігурка бабра і падвеска з мядзведжага клыка. В. Мельнікоўская паведамыла пра знаходкі падвесак з зубоў мядзведзя, дзіка, ваўка. У мілаградцаў сустракаліся таксама ахвярныя пахаванні дзікіх і свойскіх жывёл; Так, на

Гарошкаўскім гарадзішчы і за яго валамі выяўлена некалькі такіх пахаванняў (два сабакі, бабёр, свіння, парасё). Косці ляжалі ў анатамічным парадку, а ў адным з пахаванняў сабакі знаходзілася разбітая пасудзіна.

Культ жывёл меў распаўсюджанне і ў плямён зарубінецкай культуры. Пры раскопках могільніка Атвержычы ў Столінскім раёне ў адным з пахаванняў трапіліся абгарэлыя косці мядзведзя, а на могільніку Чаплін у Лоеўскім раёне ў пахаваннях былі трубчастыя косці казулі, зуб сабакі, зуб каровы. У культурным пласце Чаплінскага гарадзішча знойдзены прасвідраваныя клыкі ваўка, зуб мядзведзя і зуб бобра.

Для плямён Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі былі характэрныя амулеты з іклаў мядзведзя і дзіка, што сведчыць пра існаванне культуры гэтых жывёл. Аналагічныя амулеты выяўлены на гарадзішчах Усходняй Літвы. На некаторых штрыхаваных пасудзінах (Пятровічы Бабруйскага, Паліцкае Асіповіцкага раёнаў) маюцца адбіткі зерня як сляды земляробчых культураў.

У насельніцтва днепра-дзвінскай культуры, акрамя таго, сустракаліся бронзавыя фігуркі коней. Існавалі свяцілішчы чатырохвугольнай у плане формы, з падмазанай глінай падлогай і спецыяльнымі глінянымі агнішчамі-ахвярнікамі. Пазней распаўсюдзіліся круглыя ў плане гарызантальныя пляцоўкі - свяцілішчы. Пахавальныя помнікі насельніцтва культуры штрыхаванай керамікі і днепра-дзвінскай культуры невядомыя. Аналіз летапіснай устаўкі "Легенда пра Совія" ў "Хроніцы Іаана Малалы" (1261) і пазнейшых фальклорных паданняў у супастаўленні з археалагічнымі матэрыяламі дае падставы меркаваць, што для насельніцтва Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі і прылеглай часткі Літвы ў перыяд ад позняга неаліту - ранняй бронзы і да ранняга сярэднявечча была характэрная наступная паслядоўнасць змены пахавальных абрадаў: 1) звычай трупалажэння; 2) пахаванні ў "дрэве" (хутчэй за ўсё ў дуплах дрэў); 3) абрад трупаспалення. На позні бронзавы і жалезны вякі якраз прыпадала панаванне звычайу пахавання памерлых у дуплах дрэў ці нейкім іншым спосабам "в древо и положи".

Верагодна, з магіяй плоднасці трэба звязваць некаторыя знаходкі драўляных рал. Пакуль што на сучаснай тэрыторыі Беларусі выяўлена толькі адна такая прылада. Гэта драўлянае крываградзільнае рала, знойдзенае ў тарфяніку каля в. Капланавічы Клецкага раёна і датаванае Л. Побалем першымі стагоддзямі н.э. Ралы такога тыпу ва Усходняй Еўропе вядомыя яшчэ па знаходках у Бранскай вобласці (Расія) і ў Сумскай вобласці (Украіна). Капланавіцкае рала Ю. Красноў лічыць найбольш абгрунтаваным датаваць на падставе аналогій перыядам паміж першай паловай 1-та тысячагоддзя н.э. і да сярэднявечча. Гэтаму не супярэчыць і храналогія размешчанага паблізу селішча.

У старажытнасці акрамя чыста земляробчага ралы мелі і сакральнае прызначэнне.

У сэнсе рэканструкцыі палеаастранамічных уяўленняў старажытнага насельніцтва Беларусі цікавасць уяўляе збудаванне каля в. Бікульнічы Полацкага раёна, на паўднёвым беразе возера Янава. Помнік размешчаны на адкрытай пляцоўцы ўзгорка пад назвай Бікульніцкі Рог і ўяўляе адкрыты з аднаго боку квадрат памерамі 15 x 15 м, выкладзены з валуноў. Адкрытым бокам квадрат скіраваны ў бок возера. Пры вывучэнні збудавання з валуноў было ўстаноўлена, што аснова гэтага квадрата знаходзіцца па азімуту 52° на паўночны ўсход ад кірунку на поўнач. Якраз паміж 50° і 52° на паўночны ўсход ад збудавання, на процілеглым беразе возера размешчана гара Гарадзец.

Як вядома, у перыяд летняга сонцастаяння, на Купалле, сонца ўзыходзіць на паўночным усходзе, і таму Гарадзец мог быць адным са звёнаў у ланцужку культавых аб'ектаў, звязаных з найбольш вялікім язычніцкім святам. Штучных умацаванняў на ўзгорку няма, пляцоўка даволі роўная. Раскопкі паказалі, што культурны пласт зусім тонкі, але ў мацерыку знаходзіцца шмат ям рознай глыбіні і канфігурацыі, нават самай вычварнай. У многіх ямах траплялася вуголле. Ямы хутчэй за ўсё з'яўляліся геогліфамі (рэльефнымі выявамі на паверхні зямлі нейкіх міфалагічных істот). Выяўлена ляпная гладкасценная кераміка, у асноўным насельніцтва днепра-дзвінскай культуры.

У мясцовасці Разтолты (на Усходнім Падляшшы) быў раскапаны курган насельніцтва вельбарскай культуры. Унутры кургана выяўлена цікавая структура, якая ўяўляла сабой выкладзены з камянёў крыж у коле. Аналагічныя структуры вядомы з некаторых курганоў на захадзе Польшчы і ў Мекленбургу ў Германіі. Як лічыў З.Кжак, ва ўсіх згаданых курганах былі пахаванні жрацоў, а крыж прадстаўляў у дадзеным выпадку космас, сакральную прастору, а таксама цэнтральнае бажаство. У свой час яшчэ Карл Густаў Юнг спрабаваў даказаць, што крыж з'яўляецца затоемым у чалавечай псіхіцы архетыпам Бога, звязвалі крыж таксама з так званым астрабіялагічным светапоглядам чалавека. Разам з тым крыж сімвалізуе ўзыходжанне духа, імкненне да Бога, да вечнасці.

Пачаткам нашай эры датуецца самыя раннія на тэрыторыі Беларусі выявы свастык, якія даследчыкамі звычайна лічацца сімваламі агню ці сонца. Праслачкі і іншыя прадметы са свастыкамі знаходзяць на гарадзішчах насельніцтва культур штрыхаванай керамікі, днепра-дзвінскай і кіеўскай, на заходнябалцкім могільніку каля Начы ў Воранаўскім раёне. Амаль усе гэтыя свастыкі, у адрозненне ад больш позніх, правабаковыя, г.зн. павернутыя канцамі па гадзіннікавай стрэлцы.

Звяртае ўвагу тое, што каля падножжа некаторых гарадзішчаў са штрыхаванай керамікай (Крынічкі Барысаўскага, Навасады Дзяржынскага раёнаў, г. Капыль) знаходзяцца культавыя крыніцы. На паасобных гарадзішчах Беларусі (Малышкі, Кастрыца) знойдзены гліняныя праслачкі, пакрытыя знакамі, якія не адносяцца да арнаментаў.

Магчыма, у дадзеным выпадку прадстаўлены нейкія зачатковыя формы пісьма.

Няма сумнення, што ў жалезным веку, ва ўсякім разе ў яго канцы, у асноўным сфарміраваўся пантэон багоў. У сувязі з разлажэннем родавага ладу ўсё больш узрастае значэнне бога-грамавіка, распарадчыка навальніц, маланак і дажджу, апекуна ваеннай справы, які адначасова меў і пэўныя аграрныя функцыі. Важнае месца ў пантэоне займаў і бог сонца. Але паводле сярэднявечных пісьмовых крыніц, так і паводле пазнейшых фальклорна-этнаграфічных і лінгвістычных даных можна меркаваць, што аж да афіцыйнага прыняцця хрысціянства найбольш разнастайным па функцыях і самым уплывовым лічылася традыцыйнае хтанічнае бажаство, якое ўяўлялася апекуном як дзікіх, так і свойскіх жывёл, звязвалася з абрадавымі песнямі і паэзіяй, было таксама апекуном памерлых і міфічных волатаў, распараджалася зямнымі водамі, уключаючы крыніцы і вытокі рэк, было богам багацця і сакралізаванай традыцыйнай улады першабытных жрацоў. Бажаство гэта з глыбокай старажытнасці магло ўяўляцца ў вобразах ваўка, мядзведзя, змея, вала, хаця з часам яму ўсё больш надавалі антрапаморфныя рысы. З нябесных свяціл гэтаму бажаству, які адпавядаў славянскаму Вялесу, балцкаму Вяльнясу (*Велсу*), быў прысвечаны месяц. Аб'ектамі пакланення яму з'яўляліся найбольш адметныя неапрацаваныя валуны, а таксама крыніцы. Сакральная пара ("жонка") гэтага бажаства характарызувалася волатаўскім ростам і сілай, сувяззю з вадой, мела дачыненне да жывёльнага свету, асабліва да мядзведзяў, была апякункай парадзіх і шлюбавых. Сваю шлюбную пару меў і бог-грамавік. Акрамя гэтых персанажаў у рэлігіях насельніцтва жалезнага веку істотнае месца займалі багі і духі, звязаныя з іншымі сферамі чалавечага жыцця і прыроды.

Акрамя рэлігіі і міфалогіі духоўная культура ахоплівала першабытнае мастацтва, рацыянальныя веды, фальклор. У арнаментыцы керамічных вырабаў, нягледзячы на лакальныя адрозненні, найбольш часта паўтараліся саялярныя знакі (канцэнтрычныя кругі, праменепадобныя лініі, крыжы), вуглы, трохвугольнікі, ламаныя лініі, ромбы. Устойлівыя агульныя матывы геаметрычнага арнаменту, асабліва такія, як двайны і трайны зігзаг, можна знайсці ў арнаментыцы насельніцтва культур штрыхаванай керамікі і днепра-дзвінскай. З іншага боку, гэтыя матывы маюць аналогіі ў арнаментыцы несумненна балцкіх раннесярэднявечных плямён Літвы і Латвіі.

Эстэтычныя ідэалы жалезнага веку ўвасабляліся таксама ў дэкоры металічных (жалезных і бронзавых) упрыгожанняў і прыналежнасцей адзення (фібулы, шпількі і г.д.). Гэтыя прадметы мелі функцыянальна апраўданую форму.

Для абазначэння старадаўніх вераванняў і культураў, што існавалі да пашырэння так званых "вышэйшых" рэлігій (хрысціянства, іслам, будызм),

у багаслоўі і гістарычнай літаратуры прыняты тэрмін язычніцтва, альбо паганства.

Першымі формамі паганскіх вераванняў былі фетышызм, анімізм, татэмізм, магія і інш. Анімізм - сістэма ўяўленняў і вераванняў аб духах і душы як вызначальных пачатках свету і чалавечага жыцця. Анімістычныя вобразы (душы, духі, дэмань, чэрці і інш.) узніклі як увасабленне незразумелых стыхій, што пагражалі чалавеку; з'яў і працэсаў, непасрэдна звязаных з яго існаваннем. Пры гэтым духі надзяляліся чалавечымі рысамі і якасцямі.

Культ неадушаўлёных прадметаў - фетышаў, якія, паводле ўяўленняў вернікаў, надзелены звышнатуральнымі ўласцівасцямі, называецца фетышызмам. Амулеты ў выглядзе мядзведжых іклаў з прасвідраванымі дзеля падвешвання адтулінамі.

Пад татэмамі звычайна разумеюць комплекс вераванняў і абрадаў, звязаных з уяўленнем пра роднасць паміж групай людзей і татэмам - пэўным відам жывёл, раслін, радзей - з'яў прыроды ці неадушаўлёнымі прадметамі. Зямлю, вадзі і неба балты і славяне засялілі багамі і духамі і кожнага надзялілі сваімі функцыямі - кожны "адказваў" за нейкае асяроддзе ці сферу жыцця. У лесе жыў лесавік, у балоце - лешы, у полі - палявік, у вадзе - русалкі, у хаце - дамавік і г. д.

Славяне ўяўлялі сваіх багоў у выглядзе людзей з чалавечымі звычаямі і паводзінамі. Яны маглі быць добрымі і злымі, прыносяць людзям карысць або шкоду. Каб богі былі міласцівымі да людзей, іх стараліся задобрыць, наладжвалі ў іх гонар розныя ўшанаванні: пакланяліся ім, прыносілі ахвяры, часцей у выглядзе пачастункаў, ежы. Язычнікі выраблялі з дрэва, каменю, косці, гліны вялікія і маленькія фігуркі багоў, якіх называлі ідаламі.

Важнейшай асаблівасцю язычніцтва з'яўляецца шматбожжа. У язычніцкі пантэон славян уваходзілі багі: Пярун (бог грому і маланкі), Сварог (бог неба) і яго сын Дажбог (бог сонечнага святла), Ярыла (бог веснавой урадлівасці і плоднасці жывёлы), Жыжаль (бог агню), Зніч (бог паграбальнага агню), Стрыбог (бог вятроў), Вялес (апякун жывёлагадоўлі), Лёля (багіня вясны, дзявочай прыгажосці і кахання) і інш.

Месца, дзе язычнікі ўшаноўвалі сваіх багоў, прыносілі ім ахвяры, называлася капішчам, або свяцілішчам. Яны размяшчаліся на ўзвышшах, астравах, на берагах рэк і азёр, сярод балот. Звычайна капішча ўяўляла сабой пляцоўку круглай формы, у цэнтры якой стаяў ідал.

Святы і абрады здаўна прымяркоўвалі да пэўных каляндарных дат. У гэтых святах прасочваюцца напластаванні розных эпох - ад самых архаічных да новага часу. Каляндарная абраднасць ва ўсходніх славян мела магічны характар, таму што асноўнай яе функцыяй было забеспячэнне дабрабыту сялянскай сям'і, які залежаў у першую чаргу ад ураджаю.

Залежнасць жыцця і працы селяніна ад прыродных стыхій вымушала яго выконваць разнастайныя абрады, прымеркаваныя да пэўных падзей. Адпаведна чатыром порам года існавалі чатыры вялікія святы, вакол якіх групаваліся іншыя. Увесь земляробчы каляндар трымаўся на цыклах: зімой - Каляды, летам - Купалле, восенню - Дзяды, Пакровы.

У эпоху палеаліту ўзровень інтэлектуальнага развіцця старажытных людзей дасягнуў такой ступені, калі ўзнікае патрэбнасць як у пэўных эстэтычных адчуваннях, так і ў поглядах, якія б давалі ўяўленне пра агульную карціну свету і тлумачылі месца чалавека ў ім. Так узніклі першабытнае мастацтва і рэлігійныя вераванні. Паколькі на тэрыторыі Беларусі адсутнічаюць выходы горных парод, то не маглі стварацца і наскальныя роспісы накшталт сустрэтых у іншых краінах або выявы на сценах пячор. Даступнымі спосабамі адлюстравання акаляючага асяроддзя, змяшчэння магічных выяў, перадачы праз матэрыяльныя вырабы тагачасных міфалагічных поглядаў для палеалітычных паляўнічых Г збіральнікаў з'яўляліся выраб упрыгожанняў, нанясенне выяў на такі распаўсюджаны ў той час матэрыял, як косці здабытых на паляванні мамантаў, стварэнне касцяных статуэтак.

Шырока вядомыя на многіх палеалітычных стаянках Еўропы вырабленыя з косці фігуркі жанчын, празваныя "палеалітычнымі Венерамі". Адна такая змайстраваная з біўня маманта статуэтка знойдзена непадалёку ад тэрыторыі Беларусі на стаянцы Елісеевічы ў Бранскай вобласці. Яна адрозніваецца ад аналагічных знаходак Усходняй Еўропы больш дасканалай прапорцыяй форм. Галава ў елісеевіцкай статуэткі была, магчыма, адбітая або адсутнічалаз самага пачатку. Намногіх іншых палеалітычных статуэтках галавы, асабліва твар, выяўлены вельмі схематична.

Наконт прызначэння "палеалітычных Венер" існуе некалькі гіпотэз. Многія лічаць, што гэта характэрныя для часоў мацярынскай родавай абшчыны (матрыярхату) выявы мацярынскіх продкаў, сімвалы адзінства і кроўнай сувязі членаў роду, увасабленне плоднасці. Іншыя сцвярджаюць, што статуэткі адлюстроўваюць веру ў іх магічную здольнасць садзейнічаць поспеху палявання або з'яўляюцца сведчаннем грамадскай павагі да жанчын. Аднак найбольш пераканаўчай выглядае думка, што "палеалітычныя Венеры" — помнікі культу звышна-туральнай усемагутнай істоты, погляду якой баяліся, таму і паказвалі без твару. Гэтыя істоты маглі адначасова ўвасабляць паняцці нараджэння і смерці, спрыялі як размнажэнню дзікіх звяроў, так і паляванню на іх. Яны — маці-парадзіхі і ў той жа час злосныя, жорсткія, каварныя, не адрозніваюць добра ад зла, як сляпая сіла прыроды, погляд іх забівае. Гэта правобраз міфалагічнага персанажу, вядомага ў некаторых пазнейшых народаў як Вялікая багіня.

Цела і вопратку людзі каменнага веку яшчэ з часоў позняга палеаліту ўпрыгожвалі рознымі амулетами з зубоў ваўка, лісіцы, пясца і іншых звяроў. Пра існаванне ўжо ў старажытным каменным веку культу ваўка сведчаць выяўленыя на некаторых тэрыторыях яго рытуальныя пахаванні і экспанаванне ваўчыных чарапоў. Як паказана многімі даследчыкамі, пазней воўк увасабляў хтанічнае (падземнае) бажаство. Такая павязь міфалагічных персанажаў з жывёламі мае вытокі ў татэмных уяўленнях, надзвычай характэрных для палеаліту і мезаліту. Як мяркуюць даследчыкі па матэрыялах з суседняй Літвы, у тыя эпохі ў рэлігійных уяўленнях дамінаваў вобраз “Гаспадара звяроў”, які ўяўляўся ў вобразе лася і іншых дзікіх жывёлін.

Вядома, у дачыненні да палеаліту яшчэ завельмі рана ўжываць тэрміны “бог” або “бажаство”. Міфалагічныя персанажы таго часу былі толькі іх правобразамі.

Старажытныя жыхары тых жа Елісеевіч на Браншчыне ў магічных мэтах выкарыстоўвалі так званыя чурынгі — пласціны з біўняў маманта, аздобленыя геаметрычнымі ар’яаментамі, сярод якіх вядомы паралельныя лініі, зігзагі, шасцівугольнікі. На адной пласціне сярод геаметрычнага арнаменту маюцца дзве схематычныя выявы канічных чумаў, на іншай пласціне “жытло” паказана з паўкруглым дахам.

На мезалітычных стаянках Беларусі амаль не маецца знаходак рога і косці, якія былі і адпаведным матэрыялам для арнаментавання і дробнай пластыкі. Па гэтай прычыне цяжка што-небудзь сказаць пра рэлігію і мастацтва таго часу. Толькі пад Смаргонню ў жвіровым кар’еры знойдзены масіўны выраб з рога, пакрыты нарэзкавым і кропкавым узорам.

На падставе археалагічных раскопак, асабліва тарфянікавых стаянак, значна больш можна даведацца пра духоўную культуру неалітычнага насельніцтва Беларусі. Мяркуючы па касцяных (фігурках жывёл, ушаноўваліся лось, качкі, чайлі, змеі. Існаваў і культ лася, які, верагодна, паходзіў яшчэ з фінальнага палеаліту — мезаліту. Выявы качак маглі быць адлюстраваннем як хтанічных вераванняў, так і культу сонца. Паранейшаму шырока былі вядомыя амулеты, у тым ліку і з прасвідраваных зубоў мядзведзя і дзіка. Хутчэй за ўсё яны павінны былі перадаць людзям сілу і спрыт адпаведных звяроў. Невыключана, што амулетами маглі быць і зубы звяроў—татэмаў роду.

У новакаменны час пашыраюцца выявы антрапаморфных істот. Такая выява знойдзена на адной з пасудзін з паселішча Юравічы ў Калінкавіцкім раёне (“мужчына з качкай”). На косці з возера Вячэра ў Любанскім раёне былі выгравіраваны мужчышскія, таксама схематычныя выявы, адна з іх трымае ў руцэ рэч, падобную на сякеру.

Майстэрства старажытных скульптараў найболей праявілася ў антрапаморфных выявах з Асаўца Бешанковіцкага раёна, дзе знойдзены дзве выявы людзей — драўляная і касцяная. Абедзве скульптуркі ўяўляюць

еўрапе-оідны антрапалагічны тып. Звязана гэта з тым, што старажытныя майстры стваралі абагульненыя вобразы сваіх супляменнікаў.

Калі ў мастацтве палеаліту антрапаморфныя выявы прысвечаны пераважна жанчынам, то ў неаліце Беларусі сустракаліся толькі мужчынскія выявы — вобразы нейкіх шфічных герояў і духаў. Гэта было выклікана складваннем патрыярхальных родавых калектываў, дамінаваннем у гаспадарцы паляўнічых і пастухоў. У той час як палеалітычныя жаночыя статуэткі адлюстроўвалі перш за ўсё біялагічны пачатак у чалавеку пры схематычным паказе галавы і твару, то неалітычныя мастакі асноўную ўвагу надавалі твару з індывідуальным і асаблівасцямі. Чалавек у гэты час усё больш асэнсоўваў сябе мыслячай істотай.

Такія адносіны ў выяўленчым мастацтве да чалавека звязаны са зменамі ў рэлігійных вераваннях. Побач з захаваннем міфалагічных уяўленняў пра хтанічныя (падземныя) персанажы ўзнікае вера ў апекуна (валадара) грому і маланкі. У досыць зачаткавай форме, мабыць, існавалі вераванні і ў апекуна сонца.

У неаліце або нават некалькі раней пачалі ўшаноўваць некаторыя крыніцы. Пра гэта сведчаць назіранні латвійскіх археолагаў, якія выявілі, што з адной з крыніц бралі вохру для рытуальнага пасыпання нябожчыкаў, каля другой знаходзіліся каменныя сякеры. Не выключана, што ў каменным веку ўжо ўшаноўваліся і некаторыя асабліва вялікія валуны.

Гліняны посуд, што з'явіўся ў неаліце, пакрываўся разнастайнымі арнаментамі, якія мелі магічны сэнс, а таксама задавальнялі эстэтычныя патрэбы чалавека. Элементамі арнаментаў былі адбіткі грабенчатага і лінейнага штампа, насколы, насечкі, ямки, пракрэсленыя рысы, якія ўтваралі паясы, вертыкальныя лініі, касыя і рамбічныя кампазіцыі. Асабліва насычанымі арнаменты на посудзе становяцца ў познім неаліце.

На тэрыторыі Беларусі знойдзены толькі адзінкавыя пахаванні каменнага веку. Таму мы не ведаем тагачасных пахавальных абрадаў і не можам рэканструяваць вераванні, звязаныя з культурамі мёртвых. Толькі з позняга неаліту паходзіць некалькі пахаванняў на Росі ў Ваўкавыскім раёне, пакінутых носьбітамі культуры шарападобных амфар. Мяркуючы па канструкцыі магіл і тым, што ў іх змяшчалася, шарападобнікі практыкавалі як культы памерлых, так і плоднасці. Як мяркуецца, рэшткі свіпей у магілах сімвалізавалі багіню зерня, урадлівасці, жыцця і смерці. Буйная рагатая жывёла звязвалася з месяцам, месяцавым бажанствам жыцця і смерці, была гарантам уваскрашэння.

Раздзел 2. Беларусь у VI – сярэдзіне XIII ст.

Тэма 4. Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.

1. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі.
2. Крывічы, дрэгавічы і радзімічы.
3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў.
4. Сельская гаспадарка ў IX – XIII ст.
5. Узнікненне і развіццё гарадоў.
6. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст.
7. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян.

Перыяд з IV па VII стст. увайшоў у гісторыю Еўропы як эпоха Вялікага перасялення народаў, названая так таму, што на гэтыя чатыры стагоддзі прыходзіцца пік міграцыйных працэсаў, якія ахапілі практычна ўвесь кантынент і радыкальна змянілі яго этнічнае, культурнае і палітычнае аблічча. Адбылася складаная міграцыя еўрапейскіх народаў - германцаў і славян. Адначасова Еўропа апынулася пад ціскам стэпавых народаў, самымі вядомымі з якіх былі гуны. Гэта была эпоха гібелі антычнай цывілізацыі і зараджэння феадалізму.

Шукаць новыя жыццёвыя прасторы варвараў прымушалі рэзкія змены клімату і рост насельніцтва, дэмаграфічныя "выбухі", якія нярэдка здараліся ў першабытных народаў, калі ім шанцавала на спрыяльныя жыццёвыя ўмовы. Пры нізкай прадуктыўнасці працы колькасць насельніцтва перавышала магчымасці дадзенай тэрыторыі пракарміць усіх і тады "лішнія" былі вымушаныя вандраваць. Так, напэўна, здарылася ў IV-III тыс. да н. э. з фіна-угорцамі, якія з Сібіры павандравалі на Захад і апанавалі Усходнюю Еўропу, і з індаеўрапейцамі, якія некалькімі агромністымі хвалямі ўвайшлі ў Еўропу. Праўдападобна, што мігранты сярэдзіны першага I тыс. н. э. таксама сутыкнуліся з абмежаванасцю прыродных рэсурсаў лясной і часткова лесастэпавай зоны Еўрапейскага кантынента. Былі і знешнепалітычныя чыннікі: ціск адных варварскіх плямёнаў на іншыя, а таксама аслабленне Рымскай імперыі, якая вабіла знаць сваімі багаццямі, раскошай.

Вялікае перасяленне народаў у Еўропе пачалося са славутай вандроўкі готаў - буйнога аб'яднання германскіх плямёнаў, якія доўгі час жылі на берагах Балтыйскага мора (у Скандынавіі і на поўначы Германіі). Помнікам ім у гэтым рэгіёне застаўся востраў Готланд альбо Гоцкі бераг, як яго называлі полацкія і літоўскія летапісы. У III ст. готы арганізавалі вялікі міжпляменны саюз і па неўдакладненых гісторыкамі прычынах кінулі свае паселішчы, накіраваліся на поўдзень, у Прычарнамор'е. У Гоцкі саюз увайшлі і славянскія плямёны, якія жылі на тэрыторыях сучасных

Усходняй Германіі (палабскія славяне), Польшчы, Славакіі і, напэўна, з поўдня Беларусі. Сотні тысяч людзей, а па некаторых ацэнках некалькі мільёнаў, рухаліся са сваім скарбам і хатняй жывёлай шмат гадоў з узбярэжжа Балтыйскага мора да ўзбярэжжа Чорнага мора. Славянскія плямёны, якія сустракаліся на іх шляху, альбо далучаліся да мігрантаў, альбо былі вымушаныя перасяліцца ў іншыя мясціны. Шлях ад Балтыйскага да Чорнага мора, напэўна ж, праходзіў праз тэрыторыю Беларусі, і гэта першае з вялікіх перасяленняў народаў паўплывала на сітуацыю ў старажытнай Беларусі.

Старажытныя рымляне пакінулі нашчадкам багацейшую матэрыяльную і духоўную культуру, якую, як і культуру грэкаў, называюць антычнай. Рымскія архітэктары навучыліся будаваць дугападобныя перакрыцці - арку, звод, купал, вынайшлі бетон. У залах шмат якіх музеяў свету зберагаюцца сотні выдатных бюстаў, выкананых рымскімі скульптарамі, якія з дакладнасцю перадавалі рысы твару чалавека. Рымская цывілізацыя дала шмат таленавітых паэтаў, з якіх найбольш вядомыя - Вергілій, Авідзій, Гарацый. Імя багатага рымлянкіна Мецэната - заступніка мастацтва - стала хадзячай назвай. Вялікае значэнне рымляне надавалі асвеце. Рымскае права да сёння вывучаюць на юрыдычных факультэтах. Вялікіх вышынь дасягнулі гістарычная навука, філасофія, логіка.

Паўстае пытанне, чаму некаторыя індаеўрапейскія народы змаглі стварыць узоры высокай цывілізацыі, а ў той самы час іншыя індаеўрапейцы, у т. л. старажытныя насельнікі Беларусі, марудна прасоўваліся ад неаліту да эпохі жалезнага веку. Канешне, сярод стваральнікаў мінойскай і наступных антычных цывілізацый былі, напэўна ж, таленавітыя арганізатары, палкаводцы, вучоныя. Галоўнае, аднак, у тым, што менавіта гэтыя народы апынуліся ў найбольш спрыяльных геаграфічных умовах. У іх хапала сіл, каб забяспечыць сябе ежай, адзеннем, жыллом і заставаўся час, каб займацца адукацыяй, навукай, мастацтвам. Добрыя шляхі зносін (цвёрды грунт, марскія шляхі) дазвалялі абменьвацца вопытам, збіраць патрэбную інфармацыю і найбольш каштоўныя вырабы ў іншых народаў. Нарэшце, прыродныя ўмовы давалі магчымасць выкарыстоўваць працу рабоў. Свабодная ад цяжкай працы эліта тым часам рухала наперад цывілізацыйны прагрэс.

Усё гэта было немагчыма, скажам, у Цэнтральнай Еўропе. Тагачасны стан ведаў і тэхнікі дазваляў толькі з вялікімі цяжкасцямі здабываць сродкі для існавання. Малавыдайнае земляробства, халодная зіма пазбаўлялі тутэйшае насельніцтва вольнага часу. Шырокае выкарыстанне працы рабоў у лясной паласе, дзе яны лёгка маглі збегчы, не мела сэнсу. Лясы і непраходныя балоты абмяжоўвалі культурны абмен і ўзаемадзеянне плямёнаў і народаў. Таму народы Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ішлі да цывілізацыі больш доўгім і складаным шляхам.

Індаеўрапейскі, ці балта-славянскі, перыяд этнічнай гісторыі Беларусі распачаўся на мяжы III-II тыс. г. да н. э., калі сюды прыйшлі балты.

Плямёны, якія шмат пазней атрымалі назву балты, уяўлялі сабой адно з адгалінаванняў індаеўрапейцаў, блізкае тым, каго ў Заходняй Еўропе ведалі над назвай галы. З паўднёвых стэпаў будучыя балты прыйшлі на Поўнач уздоўж Дняпра, засялялі большую частку сучасных Беларусі, Літвы і Латвіі. Фіна-угорцы лакалізаваліся ва Усходняй Латвіі - лівы, Эстоніі - эсты, у цэнтральных рэгіёнах сучаснай Расіі.

Балты знаходзіліся на больш высокім узроўні сацыяльна-эканамічнага развіцця, чым іх папярэднікі, і прынеслі на тэрыторыю Беларусі жывёлагадоўлю і земляробства. Яны змяшаліся з мясцовым даіндаеўрапейскім насельніцтвам, асноўная маса якога засталася на ранейшым месцы, і, як носьбіты больш высокай культуры, паступова яго асімілявалі, навязвалі сваю мову і культуру.

Больш за дзве тысячы гадоў балты адносна спакойна жылі ў аблюбованым рэгіёне Эйкумены, на ўзбоччы ад імклівых палітычных падзей і складаных этнічных працэсаў, якія тым часам адбываліся ў Заходняй Еўропе. Больш маладыя народы - германцы і славяне - перажывалі "дэмаграфічны выбух" і рыхтаваліся да перадзелу Еўропы. Першую хвалю міграцыі славян на Беларусь археолагі адносяць да сярэдзіны I тыс. да н. э. На іх думку, невялікія групы славян прасачыліся тады ў раёны Палесся. Балты, продкі якіх паходзілі са стэпаў, не спяшаліся асвойваць дрыгву, таму не перашкаджалі славянам-мігрантам там рассяліцца.

Аднак асноўныя падзеі адбыліся пазней, падчас "вялікага перасялення народаў", пасля таго, як готы, а затым гуны агнём і мячом разварушылі Еўропу. З рухам славян у V-VI стст. на Балканы, а адтуль - у бок багатых рымскіх правінцый і на ўсход - звязваюць з'яўленне ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе першых бясспрэчна славянскіх археалагічных помнікаў, вядомых як культура пражскага тыпу. Масавае славянскае засяленне Беларусі распачалося ў VI ст., доўжылася да X-XI стст. Апошнім было заселена Панямонне.

Крывічы займалі значныя абшары Усходняй Еўропы. Гэта вялікае аб'яднанне плямён, якія жылі ў вярхоўях Дняпра, Заходняй Дзвіны, Волгі, на поўдні Чудскага возера. Звесткі аб іх змешчаны ў "Аповесці аб мінулых часах" пры апісанні падзей IX-X стст. і папярэдняга часу. Пра крывічоў пісаў таксама візантыйскі гісторык X ст. Канстанцін Парфірародны.

Па-рознаму выводзяць гісторыкі назву "крывічы": ад прозвішча старэйшага роду Крыў (Крыва), што найбольш верагодна, - ад слоў "крэўныя" (блізкія па крыві, у сэнсе параднёныя), ад імя язычніцкага першасвяшчэнніка Крыва - Крывейтэ, ад "крывізны" гарыстай мясцовасці і інш.

Даследчыкамі вывучаліся на тэрыторыі рассялення крывічоў-палачан гарадзішчы і паселішчы ў Віцебску, Полацку, Лукомлі. Але найбольш значны матэрыял па гісторыі насельніцтва выяўлены ў Віцебскай вобласці ў курганных могільніках. Дакладна ўстаноўлена, што для полацкіх крывічоў характэрна археалагічная культура доўгіх курганоў Паўночнай Беларусі, у якой прысутнічае шмат элементаў матэрыяльнай культуры ўсходніх балтаў. Смаленскія крывічы вельмі блізкія да полацкіх па мове і культуры. Таму ў этнаграфічных адносінах яны звычайна разглядаюцца як полацка-смаленская група плямён. У некаторых пісьмовых крыніцах старажытныя курганы названы "валатоўкамі". На Віцебшчыне сярод мясцовага насельніцтва такая назва распаўсюджана дагэтуль. Паводле народных паданняў, тут як быццам пахаваны волаты (волат - персанаж беларускай міфалогіі, асілак высокага росту). Назва "валатоўкі" пашырана на поўначы Беларусі і ў сумежных раёнах Смаленшчыны, Пскоўшчыны, Латвіі, у мінулым караных землях крывічоў.

Могільнікі крывічоў другой паловы 1-га тысячагоддзя складаюцца з доўгіх (валападобных), падоўжаных і круглых у плане насыпаў вышынёй 1-2 м, у якіх змешчаны рэшткі крэмацыі памерлых. У Віцебскай вобласці вывучаны курганы V-VII стст. атокінскага варыянта банцараўскай культуры. На беразе возера Сenniца ў Гарадоцкім раёне каля в. Дарахі выяўлена і 1 курганны могільнікаў трох перыядаў: трэцяй чвэрці 1-га тысячагоддзя н.э. банцараўскай культуры, IX ст. з крэмацыяй памерлых і канца X - пачатку XI ст. з трупаспаленнем.

Фарміраванне крывічоў - вынік асіміляцыі прышлымі славянамі мясцовых балцкіх і заходняфінскіх плямён, паступова славянізаваных. Гэта пацвярджаюць выразныя археалагічныя матэрыялы. Курганныя могільнікі полацкіх крывічоў VIII-X стст. даследаваліся на Віцебшчыне каля вёсак Баркі, Глінішча, Рудня (Полацкі раён), Бяскатава, Вышадкі, Смалькі (Гарадоцкі раён). Трупаспаленне амаль заўсёды знаходзілася пад насыпам, на гарызонце. Часта перапаленыя косці сабраны ў неглыбокай ямцы, зверху якой змешчаны перакулены ўверх дном невялікі ляпны гаршчок. Большасць курганоў бедныя на інвентар ці зусім яго не маюць. Зрэдку сустракаюцца курганы з вялікай колькасцю пашкоджаных агнём упрыгожаняў, распаўсюджаных у балтаў, характэрных таксама для культуры смаленскіх доўгіх курганоў: бронзавыя трапецападобныя падвескі, шыйныя грыўні, бранзалеты, маністы, у якіх чаргуюцца шкляныя сінія пацеркі з бронзавымі спіралепадобнымі трубачкамі-пранізкамі - дэталямі вяноў, што насіліся на галаве, касцяныя птушкі. Славянскімі рысамі курганоў IX-X стст. з'яўляюцца абрад трупаспалення і наяўнасць ляпных гаршкоў з акруглым плячом у верхняй частцы тулава, якое захавана і ў кераміцы, зробленай пазней на ганчарным крузе.

Курганныя могільнікі VIII-IX стст. адлюстроўваюць другую стадыю ці хвалю славянскай каланізацыі ў Беларускай Падзвінні. Але гэта не

прывяло да канчатковай славянiзацыi насельнiцтва. Лета-лiтоўскія элементы ў культуры доўгіх курганоў Паўночнай Беларусі, як і на Смаленшчыне, займаюць значнае месца. Каланізуючы лясную зону, уступаючы ў цесную сувязь з мясцовым насельнiцтвам, славяне перанялі ў большай ці меншай ступені культурна-этнаграфічныя асаблівасці балтаў, унаследавалі элементы іх матэрыяльнай культуры. Новая этнічная супольнасць, якая фарміравалася ў працэсе змешвання славян з мясцовымі балтамі, была, відаць, славянамоўнай.

У канцы X ст. паяўляюцца круглыя курганы з пахавальным абрадам трупапалажэння, які канчаткова выцесніў крэмацыю. Такія помнікі вывучаліся археолагамі каля вёсак Пуцілкавічы, Бельчыца, Чарневічы, Лісна, Сінчукі, Кублішчына, Плусы і іншых у Віцебскай вобласці. Для полацкіх і смаленскіх крывічоў у XI-XII стст. характэрны пэўны тып упрыгожанняў - бранзалетападобныя драцяныя кольца з завязанымі канцамі дыяметрам 5-11 см, якія насілі жанчыны каля скроняў на павязцы.

Акрамя скроневых бранзалетападобных кольцаў ёсць іншыя этнавызначальныя прыкметы ў матэрыяльнай культуры крывічоў-палачан. Для іх касцюма характэрна шматлікасць упрыгожанняў - гэта падковападобныя спражкі (фібулы), зааморфныя бранзалеты, вітыя шыйныя грыўні з петлепадобнымі канцамі, пазалочаныя шклянныя пацеркі, мноства бразготак, пласціначныя падвескі-конікі. Характэрнай рысай жаночага касцюма крывічоў былі маністы, у якіх пацеркі спалучаліся з металічнымі бразготкамі.

У Беларускай Паазер'і пры раскопках курганоў у пахаваннях выяўлены тыпова балцкія галаўныя вяночкі - вайнагі, якія састаўляліся са спіральных пранізак пры дапамозе бляшак, звычайна з ціснёным арнамантам. Падабныя вяночкі знойдзены ў Браслаўскім, Міёрскім, Талачынскім, Шклоўскім раёнах. Да некаторых вайнагаў падвешваліся скроневыя кольца, якія лічацца славянскімі ўпрыгожаннямі.

Своеасаблівасцю вызначаецца таксама касцюм крывічоў-мужчын. Аб шматлікасці яго ўпрыгожанняў сведчаць падковападобныя спражкі (фібулы), лірападобныя спражкі, пярсцёнкі, абшыванне адзення і галаўных убораў металічнымі пранізкамі.

У летапісе крывічы названы пад 859 г. Паводле летапіснага паведамлення, яны плацілі даніну варагам. У 862 г. крывічы разам з плямёнамі прагналі варагаў за мора, адкуль яны прыйшлі. Аднак потым, як паведамляе летапіс, чуждзь, наўгародскія славяне, крывічы заклікалі да сябе нарманскіх князёў. Тут гаворыцца пра Полацк, пра тое, што заснавалі яго крывічы, а варагі (нарманы) у ім прышлыя.

Вялізнае аб'яднанне крывічоў у канцы 1-га тысячагоддзя распалася на групы - полацкую, смаленскую, пскоўскую (паводле назваў іх галоўных гарадоў).

Крывічы прымалі ўдзел у паходах князя Алега (907) і Ігара (944) супраць грэкаў. На аснове племяннога княжання крывічоў-палачан склалася буйное Полацкае княства - самастойная моцная сярэднявечная дзяржава на тэрыторыі Беларусі. Насельніцтва Полацкай зямлі і прадстаўнікі мясцовай дынастыі князёў названы "крывічамі" ў летапісах пад 1127, 1129, 1140, 1162 гг. Да яе належалі гарады Полацк, Віцебск, Менск, Лукомль, Браслаў, Ізяслаўль (Заслаўе), Лагойск, Орша, Копысь, Барысаў.

У старажытных летапісах насельніцтва Полацкай зямлі называецца таксама "палачанамі". Летапісцы лічылі, што гэта назва паходзіць ад назвы ракі Палата - правага прытоку Заходняй Дзвіны, ля вусця якой заснаваны першапачатковы Полацк. Палачане - група плямён, што вылучылася з крывіцкага аб'яднання з цэнтрам у Полацку, ад якога атрымала першапачатковую сваю назву. У XI-XII стст. і ў больш познія часы палачанамі называлі жыхароў Полацка або ўсёй Полацкай зямлі.

На славяна-балцкім сумежжы ўзнік тапонім "крывічы", размешчаны ланцугом на заходняй ускраіне Полацкай зямлі. Ад этноніма "крывічы" паходзяць назвы вёсак у Зэльвенскім, Іўеўскім, Салігорскім, Глыбоцкім, Пінскім, Докшыцкім, Ашмянскім, Мядзельскім, Смаргонскім раёнах Беларусі.

Тапанімічныя даныя сведчаць аб тым, што крывічы-палачане ў IX- XI стст. праніклі ў Верхняе Панямонне. Тут на паўночным захадзе сучаснай ; беларускай тэрыторыі фіксуецца асноўная колькасць тапонімаў, утвораных ад этноніма "крывічы". Гэты этнонім успрымаўся менавіта ў этнічным сэнсе ў адрозненне ад назвы "палачане", якая была палітыка-геаграфічным абазначэннем крывіцкага насельніцтва з іх цэнтрам у Полацку.

У некаторых выпадках назва "крывіцкія землі" захоўвалася за тэрыторыяй Беларусі да першай чвэрці XIV ст. У латышскай мове тэрмін "крывічы" замацаваўся для вызначэння ўсходніх славян.

Дрыгавічы - гэта адно з усходнеславянскіх летапісных племянных аб'яднанняў, што ў IX-XIII стст. займала вялікую тэрыторыю сучаснай Беларусі і ў пазнейшым часе разам з крывічамі і радзімічамі з'явілася асновай для фарміравання беларускай народнасці.

Дрыгавічы рэдка згадваюцца ў старажытных пісьмовых крыніцах. У самым аўтарытэтным і даставярным старажытным летапісе - "Аповесці аб мінулых часах" ("Повесть временных лет") яны пачынаюць упамінацца ў шэрагу летапісных плямён (паляне, драўляне, севяране, славане), у яе ранняй, не датаванай частцы. Найбольш ранні ўпамін гаворыць аб рассяленні славян, што прыйшлі з Падунаўя: "...те же словене пришедше седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии деревляне, зане седоша в

лесех, а друзии седоша межи Припетыю и Двиною и нарекошася дреговичи, а инии седоша на Двине и нарекошася полочане, речкы ради, яже втечь в Двину, именем Полота, от сея прозвашася полочане".

У приведзеным паведамленні летапісца перш за ўсё трэба звярнуць увагу на месцы рассялення асобных летапісных плямён. Яны паказаны летапісцам на вялікім абшары (што сведчыць аб шырокім кругаглядзе аўтара) і прыстасаваны да мясцовасці ў агульных рысах, па выразных геаграфічных арыенцірах. Для дрыгавічоў гэта гучыць вельмі прыблізна - "...седоша межи Припетыю и Двиною..."

Другая акалічнасць першага летапіснага ўпаміну дрыгавічоў заключаецца ў тым, што змешчаны яны ў ліку несумненна славянскіх плямён. Гэта адразу вызначае іх этнічнае паходжанне і прыналежнасць. Дадзенаму важнейшаму пытанню прысвечаны і другі летапісны ўпамін дрыгавічоў: "...се бо токмо словенск язык в Руси - поляне, деревляне, новгородьци, полочане, дрьговичи, северо, бужане, зане сядять по Бугу, послеже (не) воляняне..." Крыху ніжэй летапісец зноў пералічвае плямёны ўсходнеславянскага сусвету: "...и живяху в мире поляне, и деревляне, и северо, и радимичи, и вятичи, и хорвата, дулеби же живяху по Бугу, где ныне воляняне, а уличи, тиверци сядяху по Бугу и по Днепру..."

Як паказваюць летапісныя паведамленні, летапісец вялікую ўвагу ўдзяляў этнічнаму вызначэнню плямён як аднаму з важнейшых і актуальнейшых у гісторыі плямён і народаў крытэрыю. Такая ўвага летапісца да гэтага пытання дае нам магчымасць і на сённяшні дзень вызначыць этнічныя карані і этнічную прыналежнасць нашых продкаў і адпаведна сучасных нашчадкаў і сучаснага насельніцтва Беларусі.

У адным з ранейшых летапісных паведамленняў летапісец зноў згадвае дрыгавічоў у адным шэрагу з найбольш развітымі ўсходнеславянскімі плямёнамі: "... И по сеи братьи (кіеўскія князі Кій, Шчэк, Харыў і сястра іх Лыбедзь. - ПЛ.) почаша держати род их княжение в полях, а в деревлях свое, а дрьговичи свое, а словене свое в Новгороде, а другое на Полоте, иже и полочане, от сих же и кривичи,... также северо..."

Такім чынам, на падставе летапісных паведамленняў старажытнейшым насельніцтвам Паўднёвай, Цэнтральнай і Заходняй Беларусі з'яўляліся дрыгавічы, якія паходзілі ад старажытных славян, што прышлі з Падунаўя, належалі да ўсходнеславянскай моўнай групы ("...се бо токмо словенск язык..."), займалі значную тэрыторыю сучаснай Беларусі ("...межи Припетыю и Двиною...") і былі ў ліку найбольш развітых усходнеславянскіх плямён (мелі сваё "княжение"). Прыведзенымі вышэй паведамленнямі летапісца практычна вычэрпваюцца звесткі пісьмовых крыніц аб дрыгавічах. Іх кароткі, урыўкавы характар не дазваляе стварыць поўнага ўяўлення аб жыцці гэтага летапіснага племені і прымушае шукаць і выкарыстоўваць даныя іншых крыніц. Такімі крыніцамі на землях рассялення дрыгавічоў з'яўляюцца археалагічныя помнікі, матэрыялы

даследавання якіх значна дапаўняюць пісьмовыя паведамленні. Археалагічныя даныя сталі асноўнай крыніцай ведаў аб тэрыторыі рассялення дрыгавічоў, іх сацыяльна-эканамічным развіцці, гаспадарцы, развіцці культуры, культурных і эканамічных сувязях з суседнімі і аддаленымі землямі.

На тэрыторыі рассялення дрыгавічоў засталіся шматлікія археалагічныя помнікі - курганныя могільнікі, селішчы, гарадзішчы, вывучэнне якіх працягваецца на працягу XIX-XX стст.

Раскопкі курганных могільнікаў дрыгавічоў дазваляюць вылучаць характэрныя для іх рысы пахавальнага абраду і інвентару. Па іх распаўсюджанні акрэслена тэрыторыя рассялення дрыгавічоў, што значна ўдакладняе агульныя паведамленні летапісу.

Пахавальныя курганы дрыгавічоў круглыя ў плане і маюць паўсферычную форму. Іх падножжа яны абкружаны невялікай канаўкай. Часцей за ўсё іх вышыня 1-1,5 м і дыяметр 9-12 м. Аднак бываюць курганы вышынёй 0,15-0,20 м, дыяметрам 3,5-4 м і вышынёй да 3 м, дыяметрам 17-18 м. У кожным кургане звычайна выяўлена адно пахаванне. Аднак сустракаюцца і па тры нябожчыкі ў адным кургане.

Звычайна ў могільніку некалькі дзесяткаў курганоў. Буйныя могільнікі ў некалькі соцень курганоў сустракаюцца рэдка (каля в. Мохаў - 620 курганоў, в. Рычоў - 270, в. Лянеўка - 300, в. Валасовічы - 267, в. Марулін - 500). Могільнікі часта разворваюцца і нават поўнасьцю зносяцца.

Найбольш ранні пахавальны абрад дрыгавічоў - трупаспаленне. Зверху вогнішча і рэшткаў спалення насыпалі курган. Часам рэшткі спалення памяшчалі ў гліняную пасудзіну-урну, ставілі яе у насыпе кургана. Датуюцца гэты пахавальны абрад канцом X - пачаткам XI ст. Пахаванні вельмі бедныя на інвентар, бо рэчы гінулі ў вогнішчы.

З прыняццем хрысціянства язычніцкі (паганскі) звычай крэмацыі нябожчыка змяняецца трупалажэннем. Звычайна нябожчыка клалі галавой на захад на дзённую паверхню зямлі, ачышчаную рытуальным вогнішчам, і паверх яго насыпалі курган. Часам нябожчыка змяшчалі на земляной падсыпцы, а ў больш познія часы - у падкурганнай магіле.

Пахаванні з трупалажэннем значна багацейшыя на інвентар, пакладзены нябожчыку ў магілу. Звычайна гэта самыя неабходныя ў жыцці рэчы, што, на думку родзічаў, будуць неабходныя памерламу і на тым свеце. Часцей за ўсё клалі гліняныя гаршкі, нажы, жаночыя ўпрыгожанні. Зрэдку сустракаюцца прылады працы (сярпы, сякеры), узбраенне (коп'і). Некаторыя знаходкі вельмі карысныя ў вызначэнні асобных рыс жыцця дрыгавічоў.

Манеты ў складзе жаночых упрыгожанняў даюць даволі блізкую дату пахавання, у тым ліку і час пахавальнага абраду.

Асобныя жаночыя ўпрыгожанні ўласцівы толькі жанчынам пэўнага племені. Па іх распаўсюджанні можна вызначыць тэрыторыю рассялення

гэтага племені больш канкрэтна і дэтальна, чым агульных і недакладных паведамленнях летапісу. Для дрыгавічоў характэрным упрыгожаннем з'яўляліся вялікія металічныя пацеркі, ажурныя (з дроту) або суцэльныя цыліндрычнай ці авальнай формы (радзей - круглыя), упрыгожаныя напаянымі шарыкамі металічнай (срэбранай) зерні. Іх называюць буйназарністымі і прызнаюць этнавызначальнымі прадметам дрыгавічоў. Іх насілі па адной альбо некалькі штук у складзе нізкі пацерак. Яны былі распаўсюджаны па ўсёй тэрыторыі дрыгавічоў, а часам і за яе межамі, куды траплялі гандлёвым шляхам або як здабыча ў час ваенных набегу ці захопу ў палон жанчын-дрыгавічанак.

На падставе распаўсюджання дрыгавіцкіх этнавызначальных пацерак тэрыторыя рассялення дрыгавічоў выглядае наступным чынам: на поўначы мяжа (паласа) іх рассялення праходзіць ад Заслаўя на Лагойск і Барысаў, адкуль паміжрэччы Бярэзіны і Друці ідзе ў напрамку на Рагачоў (Кісцяні, Задруцце); на ўсходзе мяжа з радзімічамі праходзіць у асноўным па Дняпры да нізоўяў Прыпяці; на поўдні мяжа з палянамі і драўлянамі (да Гарыні) пралягае блізка ад сучаснай дзяржаўнай граніцы, а на левабярэжжы Гарыні з валынянамі верагодней за ўсё па лініі Роўна - Луцк; на захадзе дрыгавічы засялялі левабярэжжа Нёмана і Сярэдняе Пабужжа (да Драгічына Надбужнага).

Мяркуючы па распаўсюджанні найбольш ранніх дрыгавіцкіх курганоў з абрадам трупаспалення і найбольш ранняй ляпной керамікай, можна сказаць, што рассяленне дрыгавічоў на асноўную іх тэрыторыю адбывалася з поўдня, у асноўным па цячэнні рэк. Раннія пахаванні дрыгавічоў вядомы на Дняпры, Бярэзіне, у Панямонні, Сярэднім Пабужжы. На правабярэжжы Прыпяці выяўлены таксама помнікі славянскай пражскай культуры (VI-VII стст.) і славянскай культуры Лукі-Райкавецкай, што змяніла яе (VIII-X стст.), на якіх прасочваецца паслядоўны працэс развіцця бытавой керамікі ад VI да IX-X стст. Дрыгавіцкі гліняны посуд, несумненна, паходзіць ад керамікі паселішчаў тыпу Лукі-Райкавецкай (Хатомель, Гарадзішча, Радасць, Дружба), што дазваляе гаварыць аб генетычным паходжанні дрыгавічоў ад насельніцтва культуры Лукі-Райкавецкай, а праз яе - ад папярэдняга насельніцтва пражскай культуры тыпу Карчак.

Асноўная частка насельніцтва дрыгавічоў пражывала ў сельскай мясцовасці на селішчах і гарадзішчах. У X-XI стст. у дрыгавічоў пачынаюць узнікаць гарады (Тураў - 980 г., Берасце - 1019 г., Менск - 1067 г., Шнек - 1097 г., Слуцк - 1097 г., Клецк - 1127 г., Гародня - 1127 г., Драгічын Надбужны - 1142 г., Рагачоў - 1142 г., Мазыр - 1155 г.). Да X-XI стст. адносіцца ўзнікненне Наваградка, Ваўкавыска, Слоніма. У XIII ст. узнікаюць Камянец (1276), Кобрын (1287). Узнікненне і развіццё гарадоў з'яўляецца яркім сведчаннем высокага ўзроўню эканамічнага і сацыяльнага развіцця дрыгавічоў.

Аснову гаспадаркі дрыгавічоў складалі земляробства і жывёлагадоўля. Аб гэтым сведчаць матэрыялы археалагічнага вывучэння курганоў, селішчаў, гарадоў. Земляробствам і жывёлагадоўляй займалася насельніцтва сельскіх паселішчаў і гарадоў. Разам з тым раскопкі Турава, Брэста, Пінска, Мінска, Давыд-Гарадка, Гродна, Навагрудка, Ваўкавыска, Слоніма, Клецка, Слуцка сведчаць аб высокім узроўні мясцовага жалезаапрацоўчага, ювелірнага, касцярэзнага, скураапрацоўчага, дрэваапрацоўчага і ганчарнага рамёстваў. Мясцовыя майстры выраблялі жалеза і сталь, рабілі наварку на рэжучы край жалезных вырабаў (сярпы, сякеры, нажы, нажніцы), складаную слясарную падгонку дэталей складаных вырабаў (замкі, ключы), выраблялі прылады працы (сярпы, косы, сякеры, нажы, нажніцы і т.д.), узбраенне (наканечнікі дзід, стрэл), прадметы хатняга ўжытку.

У матэрыяльнай культуры археалагічных помнікаў дрыгавічоў у першую чаргу звяртае на сябе ўвагу арыентаванасць мясцовай вытворчасці на выраб прылад працы, інструментаў і прадметаў паўсядзённага ўжытку, а не раскошы і аздабленняў. Другая характэрная рыса - агульнасць сыравіны, тэхналагічных працэсаў і ўзораў вырабаў у дрыгавічоў з шырокім колам усходнеславянскіх плямён X-XIII стст.

Знаходкі прадметаў мясцовага і замежнага паходжання сведчаць аб гандлёвых сувязях з Валынню, Сярэднім Падняпроўем, Паўночным Прычарнамор'ем, Прыбалтыкай (валынскія праслачкі, кіеўскія шклянныя бранзалеты, прычарнаморскія амфары, прыбалтыйскі бурштын і т.д.).

У летапісе паведамляецца, што радзімічы, як і вяцічы, прыйшлі з прапольскіх зямель ("родимичи бо и вятичи от ляхов"), назву сваю атрымалі ад імя Радзім, які ўзначальваў іх, і рассяліліся ў Пасожжы ("седоста Радим на Сьжю"). Летапісец адзначае, што жылі ў міры паміж сабой паляне, драўляне, севяране, радзімічы і іншыя плямёны. Але побыту радзімічаў, таксама як вяцічаў і севяран, ён дае адмоўную характарыстыку з пункту гледжання хрысціянскай маралі. Жылі яны ў лясх быццам дзікуны, спажывалі брудную ежу, было ў іх брыдкаслоўе перад бацькамі і нявесткамі. На язычніцкіх "бесаўскіх ігрышчах" танцавалі і спявалі, выкрадалі сабе жонак, якіх мелі па дзве-тры. Летапісец, відаць, згусціў фарбы, супрацьпастаўляючы "дзікунскі" побыт радзімічаў і іншых жыхароў лясной паласы побыту кіеўскіх палян.

Цікавыя звесткі паведаміў летапісец пра пахавальныя звычэй: "А калі хто паміраў, тварылі трызну над ім... спальвалі мерцвяка, а потым, сабраўшы косці, укладвалі ў малы сасуд і ставілі на слупах пры дарогах, што робяць вяцічы і цяпер. Гэтага ж звычаю трымаліся крывічы і іншыя паганяны, што не ведаюць закону Божага, а самі сабе ўстанаўляюць закон...".

З летапіснага паведамлення, датаванага 885 г., мы даведваемся, што ў канцы IX ст. радзімічы плацілі даніну спачатку хазарам (Хазарскаму

каганату), а потым кіеўскаму князю Алегу. У радзімічаў існавала свая племянная вярхушка і ваенная арганізацыя. У 907 г. яны ўдзельнічалі ў паходзе на грэкаў у складзе рознаплемяннага войска князя Алега. Пасля смерці Алега радзімічы, мабыць, адмовіліся падпарадкоўвацца кіеўскаму князю. Летам 984 г. ваявода кіеўскага князя Уладзіміра, якога празвалі Воўчы Хвост, на р. Пяшчань перамог войска радзімічаў і яны былі канчаткова ўключаны ў склад Кіеўскай дзяржавы.

Летапісец лакалізаваў радзімічаў на р. Сож. Больш дакладна тэрыторыю іх размяшчэння можна акрэсліць з дапамогаю археалагічных матэрыялаў. Вывучэнне старажытнасцей радзімічаў пачалося ў XIX ст. Але першая абагульняючая праца па іх гісторыі была апублікавана Б. Рыбаковым у пачатку 30-х гадоў XX ст. і не страціла значэння да нашага часу.

У пасляваенныя гады вывучэнне радзімічаў было працягнута археолагамі. Накоплены археалагічны матэрыял даў магчымасць удакладніць тэрыторыю іх рассялення. Радзімічы займалі прастору ў міжрэччы Дняпра і Дзясны па берагах Сожа і яго прытокаў. На поўначы граніца іх рассялення праходзіла на поўдзень ад Гарадка, Мсціслава, Чавус, Новага Быхава. Тут іх межы шчыльна сутыкаліся з межамі крывічоў. На паўднёвы ўсход ад радзімічаў жылі севяране. На захадзе граніца заходзіла на правы бераг Дняпра і сутыкалася з межамі дрыгавічоў. Граніца паміж радзімічамі і вяцічамі праходзіла на захад ад р. Судасць.

Курганы радзімічаў маюць паўсферычную форму, сярэдняю вышыню 1-1,5 м, дыяметр 6-10 м. Могільнікі налічваюць звычайна некалькі дзесяткаў насыпаў, зрэдку некалькі соцень курганоў. Курганны могільнік каля в. Гадзілавічы налічваў да 400 насыпаў. Яго лічаць некропалем старажытнага Рагачова.

Курганны могільнік каля в. Дзям'янкі Добрушкага раёна пакуль адзіны на тэрыторыі радзімічаў некропаль, які існаваў на працягу некалькіх соцень гадоў (VII-XII стст.). Раннія пахаванні зроблены па абрадзе трупаспалення на месцы насыпання кургана або непадалёку ад яго. Зрэдку нябожчыка спальвалі ў зрубавай дамавіне.

З XI ст. у радзімічаў пахавальны абрад трупаспалення паступова пачаў змяняцца трупапалажэннем у дамавінах, калодах або трупах. Перад пахаваннем месца ачышчалі агнём альбо тут рассыпалі прынесены попел. Пахаванні зроблены на гарызонце і ў падкуржаных ямах. Звычайна хавалі аднаго нябожчыка ў кургане, здараліся і двайныя пахаванні. Нябожчыкаў змяшчалі галавой на захад, але сустракаецца і ўсходняя арыенціроўка, якая ў радзімічаў трапляецца часцей, чым у іншых усходніх славян. У мужчынскіх пахаваннях апрача гліняных гаршкоў знаходзілі нажы, крэсівы, паясныя кольцы і спражкі.

Аснову галаўнога жаночага ўпрыгожання складалі сяміпрамянёвыя скроневыя кольцы, якіх насілі ад аднаго да васьмі. Характэрнай

асаблівасцю жаночага касцюма з'яўляюцца шкляныя рознакаляровыя пацеркі ў спалучэннях з ' прывескамі рознай формы. Так, у кургане каля в. Шапчыцы Рагачоўскага раёнаў жаночым пахаванні выяўлены тры ніткі дробнага бісеру, дзве ніткі шкляных пацерак і адна нітка срэбраных металічных прывесак з выявай галавы быка. Шыйныя грыўні радзімічанак мелі розную форму (пласціначныя, кручаныя, ромбападобныя, з заходзячымі адзін за другі канцамі). Срэбраныя арабскія манеты X ст. іншы раз выкарыстоўваліся ў якасці прывесак. Рэдкая для курганных старажытнасцей знаходка - гліняная льячка, у якой плавіль каляровы метал, знойдзена ў кургане каля в. Юдзічы Рагачоўскага раёна. Гэта было пахаванне ювеліра. З рэдкіх знаходак неабходна нагадаць бязмен з кургана каля в. Гадзілавічы. У кургане каля в. Каласы ў скураным мяшэчку, які насіўся на поясе нябожчыцы, знаходзілася пяць шыракарогіх лунніц, бронзавы пярсцёнак і 143 шкляныя дробныя пацеркі. Гэта асобна пакладзены дар памёршай.

У навуцы даўно абмяркоўваецца пытанне аб ляшскім паходжанні радзімічаў. У наш час спецыяльна і шырока даследаваны заходнеславянскі ўплыў на раннесярэднявечную Беларусь паводле рэчавых крыніц. Устаноўлена, што такі ўплыў адбываўся на працягу VIII-XIII стст. у розных формах і ахопліваў непасрэдна ці ўскосна практычна ўсю тэрыторыю беларускіх зямель. Спачатку пераважалі этнічныя кантакты VII-X і нават XI стст., якія не выключаў магчымага перасялення груп заходніх славян. Аднак арэал радзімічаў не вылучаецца пераважнай прысутнасцю заходнеславянскіх элементаў у параўнанні з іншымі абласцямі Беларусі. Ён нават саступае ў гэтых адносінах заходнім раёнам міжрэчча Дняпра і Нёмана, басейна Заходняга Буга і Панямоння, якое знаходзілася на паграніччы з Польскай дзяржавай і яцвягамі.

Цяпер даказана, што папярэднікамі радзімічаў у Пасожжы былі плямёны калочынскай культуры V-VIII стст. Генетычная сувязь паміж культурамі гэтых дзвюх іrup насельніцтва не прасочваецца. А вось на паўднёвым усходзе Беларусі добра адчуваецца ўплыў славянскай раменскай культуры VIII-X стст., у сувязі з чым выказана меркаванне, што прарадзіму радзімічаў трэба шукаць на тэрыторыі раменскай культуры.

Зародкі ўсходнеславянскіх народаў на землях радзімічаў узнікаюць у канцы 1-га тысячагоддзя н.э.: Гомель, Чачэрск, Крычаў, Прупой (Слаўгарад). Выказваюцца меркаванні, што Гомель мог выконваць ролю племяннога цэнтра радзімічаў. У выніку шырокага археалагічнага вывучэння Гомеля ўстаноўлена, што паселішча калочынскай культуры на яго тэрыторыі існавала ў VI-VII стст. Яно ўключала невялікае гарадзішча каля ўпадзення рэчкі Гамеюк у Сож і значны неўмацаваны пасёлак. У VIII-X стст. на паселішчы адбылася змена жыхароў. Замест плямён калочынскай культуры сюды пранікла іншае славянскае насельніцтва. Паселішча ў Гомелі пачало выконваць ролю племяннога цэнтра радзімічаў.

У X-XI стст. вакол яго пачынае засяляцца сельская акруга. У XII ст. Гомель ператвараецца ў буйны ваенна-адміністрацыйны цэнтр Ніжняга Пасожжа і ў цэнтр хрысціянскай культуры. У XII - пачатку XIII ст. Гомель быў самы буйны горад у Пасожжы.

На тэрыторыі радзімічаў размяшчаўся добра вывучаны археолагамі феадальны замак канца XI - першай паловы XIII ст. каля в. Вішчын, дзе знойдзены багаты скарб. Неўмацаваныя паселішчы вывучаліся на берагах р. Покаць каля в. Нісімкавічы Чачэрскага раёна.

Аснову эканомікі радзімічаў складала земляробства, аб чым сведчаць матэрыялы раскопак сельскіх і гарадскіх паселішчаў. У радзімічаў былі развіты разнастайныя рамёствы, сярод якіх першарадным з'яўлялася кавальскае. Аб гэтым можна меркаваць па знаходках на паселішчы X ст. горна для атрымання жалеза каля в. Нісімкавічы і кавальскіх вырабаў з прымяненнем складаных тэхналогій.

Аб сувязях радзімічаў сведчаць імпортныя рэчы: бронзавая чаша, якая выраблена на Ніжняй Эльбе (в. Зборау), фігурка конніка са Скандынаўскіх дзяржаў (в. Калодзецкая), шклянны оранзалет візантыйскай вытворчасці (каля г. Чавусы). Унікальны для тэрыторыі Беларусі скарб, у які ўваходзілі 7 шыйных срэбраных грыўняў XII ст., вырабленых у гарадской ювелірнай майстэрні, знойдзены каля пасёлка Козі Рог Буда-Кашалёўскага раёна.

Большасць упрыгожанняў з каштоўнага металу, якія ўваходзяць у склад унікальнага скарба, схаванага ў XIII ст. на тэрыторыі замка каля в. Вішчын, таксама не мясцовага паходжання.

З тэрыторыі радзімічаў вядомы манетным скарбы, сярод якіх ёсць раннія (IX-X стст.). У 15 пунктах у пахаваннях радзімічаў знойдзены арабскія срэбраныя манеты X-XI стст. У двух пунктах выяўлены срэбранікі кіеўскага князя Уладзіміра канца X ст., што выклікае выключную цікавасць нумізматаў.

У часы феадальнай раздробленасці (з канца XI ст.) тэрыторыя радзімічаў была падзелена паміж чарнігаўскімі і смаленскімі князямі. Пры гэтым асобныя населеныя пункты ў выніку міжусобнай барацьбы неаднаразова пераходзілі з рук у рукі.

Адным з самых складаных у гісторыі Беларусі з'яўляецца пытанне аб тым, калі і на падставе каго сфарміравалася беларуская народнасць, адкуль пашла назва Белая Русь? Адзінага адказа на гэтыя пытанні да сённяшняга дня няма.

Паняцце “народнасць” выкарыстоўваецца для вызначэння супольнасці людзей, звязаных адзінствам мовы, тэрыторыі, матэрыяльнай і духоўнай культуры.

У вывучэнні этнагенезу (паходжання) беларусаў існуюць шэраг канцэпцый. Ні адна з іх не дае абсалютна бясспрэчнага адказу, мае як сваі сільныя, так і слабыя бакі.

Сярод асноўных канцэпцый вызначым наступныя:

Велікаруская канцэпцыя зыходзіць з таго, што беларусы – частка велікарускай народнасці.

Польская канцэпцыя лічыць беларусаў часткай польскага этнасу, а беларускую мову дыялектам польскай мовы.

Крывіцкая канцэпцыя продкамі беларусаў лічыць крывічоў, але яны займалі толькі паўночную і цэнтральную частку сучаснай тэрыторыі Беларусі.

Балцкая канцэпцыя, якая лічыць, што беларусы з’явіліся у выніку змяшэння славян з балцкім этнасам, які пражываў тут раней.

Сярод сучасных канцэпцый, што з’явіліся напрыканцы XX стагоддзя свае погляды выказвалі С. Токараў (што ў раннефеадальны перыяд склалася адзіная старажытнаруская народнасць з цэнтрам у Кіеве, якая і з’яўляецца вытокаам рускай, украінскай і беларускай народнасцяў).

Г. Штыхаў, М. Ермаловіч, М. Ткачоў катэгарычна адмаўлялі прызнаваць існаванне старажытнарускай народнасці, лічылі, што беларуская народнасць узнікла на падставе як змешвання славянскага элемента з балцкім, так і ў выніку інтэнсіўнага перамешвання саміх славянскіх супольнасцяў (крывічоў, радзімічай, дрыгавічоў).

М.Ф.Піліпенка прапануе адмовіцца ад спрошчанага падыхода, што абсалютызуе толькі эвалюцыю ці толькі міграцыю насельніцтва. Ён лічыць, што фарміраванне беларускага этнасу мелі месца як эвалюцыя, так і дыфузія (пранікненне) насельніцтва, якія цесна ўзаемадзейнічалі і дапаўнялі адна другую.

Усе названыя канцэпцыі маюць права на існаванне, маюць як сваіх прыхільнікаў, так і праціўнікаў.

На маю думку, найбольш абгрунтаванымі з’яўляюцца ў сваёй сукупнасці балцкая канцэпцыя ў спалучэнні з канцэпцыямі М. Ярмаловіча і М.Піліпенка.

Зразумела адно – працэс складвання беларускай народнасці быў працяглым па часе, шматбаковым па зместу і завершыўся не раней за XIV стагоддзе.

Такія ж неадназначныя погляды існуюць і на паходжанне тэрміна “Белая Русь”.

У розныя часы паходжанне назвы звязвалі з: прыгажосцю зямлі; мноствам снегу; вольнасцю насельніцтва; незалежнасцю ад татара-манголаў; з антрапалагічным тыпам жыхароў (светлавокія і светлавалосыя; з больш раннім прыняццем хрысціянства; шырокім распаўсюджаннем ў тапаніміцы (назве насельн. пунктаў) назваў са словам “белая”.

Калі звернуцца да гістарычных крыніц, то ў летапісах, на заходнеўрапейскіх картах, хроніках тэрмін “Белая Русь” у XIII – XIV стагоддзях ужывался ў дачыненні да шмат якіх тэрыторый усходнеславянскага насельніцтва – да Маскоўскіх, Смаленскіх, Пскоўскіх і іншых зямель. З сярэдзіны XVI стагоддзя ім сталі абазначаць тэрыторыю

падзвінска-дняпроўскага рэгіёну на тэрыторыі сучаснай Беларусі (землі Полацкай, Віцебскага, Мсціслаўскага і часткова Мінскага ваяводстваў. Ад назвы рэгіёна паходзіць і назва яго жыхароў – беларусы ці беларусцы.

На заходнюю частку беларускай тэрыторыі (беларускае панямонне) з канца XVI стагоддзя распаўсюджваецца назва “Чорная Русь” (да таго часу яна ужывалася да назваў тэрыторый паўднёва-заходняй часткі сучаснай Украіны – тагачаснай Галіцкай зямлі). Паходжанне і гэтага тэрміна не мае адназначнай трактоўкі.

Характар эканамічнага жыцця беларускіх зямель у сярэднія вякі ў асноўным вызначала сельская гаспадарка. Галоўнай галіной сельскай гаспадаркі працягвала быць земляробства. Яно знаходзілася ў непасрэднай залежнасці ад прыродна-кліматых умоў і традыцый, але на яго стан уплывал і ўзровень развіцця сельскагаспадарчых прылад працы (некаторыя аўтары называюць – узровень землеапрацоўчай тэхнікі – але гэта яшчэ нельга назваць “тэхнікай”, у лепшым выпадку можна казаць аб удасканаленні тэхналогіі апрацоўкі глебы і вядзення земляробства).

Ворныя прылады працы ў сярэднявеччы рабілі, як і раней, з дрэва. Металічнымі (жалезнымі) былі толькі асобныя часткі. Асноўным прыладай працы для апрацоўцы зямлі былі ралы, якія маглі быць беспалозныя і ралы з полазам, мелі металічны наральнік.

Удасканаленне зямляробчых прылад прывяло да з’яўлення прынцыповаі новага, больш дасканаллага ў параўнанні з ралам прыстасавання для апрацоўкі глебы – сахі. Яны таксама вырабляліся з дрэва, але былі, як правіла, двузубыя, з двума металічнымі сашнікамі. Саха не толькі добра рыхліла глебу (як рала), але і падразала карэнні пустазелля. (Але яшчэ не пераварачвала глебу. Прыстасаванні для перагортвання, адкідвання глебы з’явіліся толькі 14 ст.). Гэта было найбольш карысна ва умовах лясной зоны. Пашырэнне колькасці вораўнай зямлі дало магчымасць паступова перайсці да больш эфектыўнай папаравай сістэмы земляробства. У XI – XIII ст. на тэрыторыі Беларусі папаравая сістэма земляробства існавала ў выглядзе двухполля і нават трохполля (чаргаванне пасеваў на адным і тым полі 2-3 культур). Але ў вядзенні земляробства захоўвалася і лядная сістэма, і лясны пералог.

Сеялі ў глебу насенне ўручную, баранавалі зямлю драўлянай бараной.

Пры рабоце на агародах выкарыстоўваліся і прылады ручной апрацоўкі глебы – матыка з жалезнай акоўкай, (т.зв. рыльцам), а таксама драўляная рыдлёўка (лапатка) з жалезнай рабочай часткай.

Ураджай збіралі металічнымі сярпамі, якія мелі даволі працяглае, да 30 см. лязо, часта з насечкамі. (Блізка да сучаснага выгляда). Зерне

абмалочвалі цапамі, малолі на муку пры дапамозе каменных жорнаў, крупы вырабляліся ў ручных і нажных ступах.

У X – XIII стагоддзях на тэрыторыі Беларусі вырошчвалі амаль усе вядомыя ў наш час зернавыя культуры. Шырокае распаўсюджанне атрымала азімае жыта, а тасама яравое жыта. З XI ст. жыта становіцца вядучай зярнавай культурай (дарэчы – як і зараз у Беларусі). На другім месце пасля азімага жыта ішла пшаніца, на трэцім быў ячмень, радзей сусіракаліся пасевы аўса. Паўсюдна, як і раней, вырошчвалася проса. Новай культурай, якую пачалі вырошчваць на тэрыторыі Беларусі з XI ст., стала грэчка. З агародных культур у гэтыя часы вядомы капуста, рэпа, цыбуля, буракі, агуркі.

У жывёлагадоўлі значных змен, у параўнанні з познім жалезным векам, не адбылося. Яно складалася з развядзення усіх вядомых і у наш час відаў хатняй жывёлы. Адбывалася толькі пэўная спецыялізацыя па развядзенню жывёлы ў залежнасці ад тыпаў паселішчаў.

На паселішчах побач з гарадзішчамі, дзе жыло залежнае ад знаці насельніцтва, якое павінна было забяспечваць прадукцыяй у першаю чаргу насельніцтва гарадзішчаў, разводзілі буйную ранатую жывёлу і свіней.

У гарадах і на умацаваных паселішчах свіней ў сувязі з іх высокапрадукцыйнасцю разводзілі значна больш, чым іншых жывёл. Вядучае месца ў хатнім статку жыхароў гарадоў і ўмацаваных паселішчаў займаў таксама конь, які меў асаблівае каштоўнасць для вайсковых паходаў дружыннікаў.

У X – XIII стагоддзях насельніцтва тэрыторыі Беларусі апрача жывёлагадоўлі занімалася і птушкагадоўлей – разводзілі, ў тым ліку і ў гарадах, курэй, качак, гусей. Хатнюю птушку ў XI – XIII стагоддзях на тэрыторыі Беларусі разводзілі паўсюдна.

У гарада, якія узніклі як ваенныя крэпасці (напрыклад Ваўкавыск, Гродна і інш.) і знаходзіліся ў лясной зоне, захавалася і значная роля палявання на дзікую жывёлу. Палявалі таксама і на дзікіх птушак – глухароў, курапатак, гусей, буслоў і інш – спецыялісты налічваюць іх да 11-ці відаў.

Не страціла сваёй ролі ў жыцці насельніцтва ў сярэднявеччы і рыбалоўства, якім займаліся як сельскае, так і гарадское насельніцтва. Пры раскопках знаходзяць самыя розныя прылады рыбалоўства таго часу, у тым ліку кручкі самых розных размераў і форм, грузілы, паплаўкі і нават блёсны з каляровых металаў. Пры раскопках у Ваўкавыску былі выяўлены рэшкі 12 відаў прамысловых рыбаў, у тым ліку балтыйскага асятра, ласося, шчупака, галаўля, жэреха, судака і інш.

Гарады. Узнікненне гарадоў і гарадскога жыцця было пераломным момантам у жыцці сярэднявечнага грамадства. Гарады узнікалі у найбольш развітых і густанаселеных раёнах, у месцах перасячэння важных шляхоў зносін. Узнікалі яны як цэнтры княжэцкай улады, паселішча рамеснікаў і

гандляроў. Працэс узнікнення гарадоў складаны і разнастайны. Гарады вырасталі з умацаваных паселішчаў, княжацкі і феадальных замкаў, і таксама з крэпасцяў. Пісьмовыя крыніцы называюць на тэрыторыі Беларусі звыш 35 гарадоў (некаторыя налічваюць іх да 50-ці). Старэйшымі з іх былі – Полацк (862), Тураў (980), Віцебск (974), Заслаўе (985), Друцк (1001), Бярэсце (1017), Копысь (1059), Браслаў (1065), Менск (1067), Орша (1067), Лагойск (1078) і інш. Фактычна, значная колькасць сучасных гарадоў Беларусі бярэ свой пачатак ад XI – XIII стагоддзяў.

Гаспадарчая дзейнасць насельніцтва гарадоў мела комплексны характар – спалучала ў сябе рамесство, гандаль і промыслы. Гарады з’яўляліся цэнтрамі рамеснай вытворчасці. (наогул, аддзяленне рамяства ад сельскай гаспадаркі, выдзяленне яго ў самастойны занятак пэўнай катэгорыі людзей – т.зв. рамеснікаў, аддзяленне горада ад вёскі лічыцца першым рэвалюцыйным этапам у развіцці вытворчых сіл). Ужо ў IX – X стагоддзях у гарадах Беларусі налічвалася звыш 40 спецыяльнасцяў рамесніцтва: кавалі, збройнікі, ювеліры, ганчары, каменяцёсы, гарбары (апрацоўшчыкі скуры), бондары, ткачы, шаўці і інш.

Гарады з’яўляліся па свайму прызначэнню і цэнтрамі гандлю, як унутранага, так і знешняга. У XII – XIII стагоддзях, у сувязі з аддзяленнем горада ад вёскі, зараджаецца унутранні гандаль як сродкам абмены паміж гарадскім і сельскім насельніцтвам. Аднак патрэбна ўяўляць, што значная частка жыхароў горада працягвала сумяшчаць заняткі рамяством з працай на зямлі, займалася земляробствам. Таму ўнутраны гандаль развіваўся паступова, па меры таго, як усё большая частка жыхароў гарадоў парывала з працай на зямлі. Унутраны гандаль ажыццяўляўся, як правіла, шляхам простага прадуктаабмену. У XI – XIII стагоддзях на Беларусі быў т.зв. “безманетны перыяд”. Знешні гандаль, які развіваўся на Беларусі ў сярэднявеччы, меў тыя ж самыя накірункі, што склаліся раней: Кіеў, Паўночнае Прычорнамор’е, Візантыя, арабскі Усход, Прыбалтыка і Польшча, а праз іх і заходнееўрапейскія краіны, скандынавія. Сутракаюцца ў археалагічных раскопках беларускіх гарадоў таго часу і рэчы з больш аддаленых і экзатычных краін – з астравоў Індыйскага акеана, Цейлона і Суматры (ракавіны, косці паўлінаў), тканіны, посуд і ўпрыгожванні з Персіі.

Менавіта да знешняга гандлю маюць дачыненні і першыя грашовыя сродкі – манеты. Зноўдзены арабскія манеты – дырхемы, срэбраныя манеты – дынарыі з Германіі, Англіі, Чэхіі, Францыі, Італіі, срэбраныя і залатыя манеты з Візантыі. З’яўляюцца і манеты, што чаканілі ў Кіеве – срэбранікі і златнікі. У абарачэнні у якасці плацёжных сродкаў выкарыстоўваліся і зліткі з срэбра, вырабленыя у

Кіеве (у выглядзе ромба, вагою 140 – 165 г.), Ноўгарадзе (лодкападобныя, вагою 200 г.), а таксама літоўскія ці заходнерускія (у выглядзе палачак вагою 100-110 г.). У пісьмовых крыніцах іх называюць грыўняй, рублём, срэбрам літым, а іх палавінкі – паўцінаю. Але выкарыстоўваліся яны толькі пры буйных абменных аперацыях, як правіла, ў знешнім гандлі. Усе вядомыя гарады Беларусі таго часу былі цэнтрамі такога гандлю. Апрача сельскай гаспадаркі як сельскае, так і гарадское насельніцтва займалася промысламі. Самамі распаўсюджанымі хатнімі промысламі былі прадзенне, ткацтва і ганчарства. Усюды пралі лён і шэрсць, з атрыманых нітак выраблялі тканіны. У сельскай мясцовасці распаўсюджана было ганчарства – выраблялі пераважна пячныя гаршкі.

Значнае месца займала бортніцтва. Калі улычваць, што ў тую пару не ведалі цукру, то спажывецкія патрэбы мёду цяжка пераацаніць. Атрымлівалі таксама і воск. Акрамя таго, мёд, воск і футра з’яўляліся галоўнымі гандлёвымі прадметамі з іншымі краінамі і народамі.

Металургія таксама заставалася важным заняткам людзей у сярэднявеччы. Але адбылася пэўная спецыялізацыя самага працэсу – у сельскай мясцовасці дабывалася руда, яна праходзіла там першастную апрацоўку і ў выглядзе таварных крыц (жалезных ляпёшак) пастаўлялася у гарады, дзе жалеза праходзіла далейшую апрацоўку і з яе выраблялі большасць прылад працы, ўпрыгожванні і іншыя рэчы.

Феадалізм і формы сацыяльнай. Перыяд сярэднявечча – гэта час станаўлення і фарміравання новага грамадскага ладу – феадалізма.

Феадалізм – гэта грамадска-эканамічная фармацыя, якая прыходзіць на змену рабаўладальніцкаму ці першабытнаабшчыннаму ладу і папярэднічае капіталізму. Асноўная эканамічная сутнасць феадалізма – прысваенне феадаламі дадатковага прадукту шляхам эксплуатацыі сялян на аснове манапольнай уласнасці феадалаў на землю і уласнасці на непасрэдных вытворцаў (сялян). На тэрыторыі Беларусі феадалізм існаваў працяглы час – з IX па XIX стагоддзі.

Асновай складвання феадальных адносін з’яўляюцца:

-распад патрыярхальнай абшчыны, пераўтварэнне яе у суседскую сельскую абшчыну

-з’яўленне прыватнай уласнасці на землю

-сацыяльнае раслаенне грамадства, выдзяленне сацыяльных груп, якія прысвоўваюць сябе кіруючыя функцыі і абараняюць гэтакія права з дапамогай узброенай сілы, (параўнанне з сучасным рэкетам)

У пачатковы перыяд фарміравання феадальных адносін суседская абшчына заставалася нацыйна больш масавай сацыяльнай структурай, адной з асноўных форм арганізацыі грамадства. Менавіта ў выглядзе суседскай абшчыны існавала большасць сельскага насельніцтва таго часу. Сельская абшчына уяўляла сабою тэрытарыяльнае аб’яднанне непасрэдных вытворцаў – земляробаў. Гэта былі сяляне, якія яшчэ не трапілі ў

праватніўласніцкую залежнаць і былі падпарадкаваны толькі дзяржаве. Ворная зямля знаходзілася ва ўладанні сялян-абшчыннікаў і перадавалася ў спадчыну. Абшчына несла агульную адказнасць перад княжацкімі ўладамі за выкананне дзяржаўных павіннасцей і падаткаў. Абшчына валодала самакіраваннем – выбірала свае органы кіравання, мела свой абшчынны суд. Ва умовах умацавання феадальных адносін абшчына паступова трапляла у залежнасць ад феадалаў – вотчыннікаў, якія аб'яўлялі абшчынныя землі сваёй уласнасцю. Тады члены абшчыны з уласнікаў зямлі пераўтвараліся у трымальнікаў, карыстальнікаў землі феадала. У выніку сама абшчына ці распадалася альбо падпарадкоўвалася феадалу.

З узнікненнем прыватнай уласнасці на зямлю (што пачалося яшчэ у перяд позняга жалезнага веку), землі прысвоўваліся не толькі асобнымі абшчыннікамі, але і кіруючай вярхоўкай плямен, дружыннікамі, з якіх і фарміраваўся слой феадалаў. Яны захоплівалі сілай абшчынныя землі, абкладалі сялян, якія працавалі на ёй, данінай. Сяляне-абшчыннікі (смерды) пазбаўляліся зямлі, траплялі такім чынам у залежнасць ад уласніка зямлі – феадала.

Некаторыя частка сяляне-абшчыннікаў страчвалі нават асабістую свабоду, траплялі ў феадальную асабістую залежнасць рознымі шляхамі. Значная частка сялян бяднела ад уплаты цяжкіх княжацкіх данін, ад рабаўніцкіх войнаў, падчас якіх іх гапатарка разбуралася, і была не ў стане выконваць падаткі. Збяднялі сялян і судовыя штрафы, а таксама “кормы”, якія яны павінны былі даваць прадстаўнікам княжецкай ўлады. У выніку збяднення сяляне-абшчыннікі не маглі выканаць падаткі, траплялі ў кабалу, у іх адбіраліся землі за неуплату подацей і нават асабістая свабода.

Узнікае феадальнае землеўладанне, якое у IX – XII стагоддзі значна умацоўвалася і пашыралася. Уласнікамі зямлі з'яўляліся князі, прыбліжаныя да іх людзі – баяры, а таксама княжацкія дружыннікі, якія атрымлівалі землі у якасці платы за службу князю. Землі, што належылі ім, перадаваліся іх нашчадкам у спадчыну. Уласнікі зямлі пачалі жыць “карміцца” за кошт падаткаў (даніны), а таксама абкладвалі насельніцтва штрафамі, якія называліся у той час “віры”, “продажы”. На гэтай падставе феадалы пераўтвараюцца ў пануючы клас.

Землі, якія яшчэ не былі захоплены феадаламі і фармальна належылі абшчынам, аб'яўляліся ўласнасцю дзяржавы, дзяржаўнымі. Сялене, што жылі на іх, падпарадкоўваліся князю, як вярхоўнаму правіцелю, плацілі падаткі дзяржаве і выконвалі іншыя дзяржаўныя павіннасці. Часта гэтыя змлі раздаваліся князямі ў ва увалоданне сваім набліжаным. На карысць дзяржавы сяляне плацілі перш за ўсё даніну. Часта яна была ў выглядзе каштоўнай футры (сабаліная, гарнастаявая, куніцавая, бабровая і інш), а таксама мёд, воск, прадукты земляробства і лесу. Акрамя даніны былі іншыя павіннасці: “палюддзе” – паборы, якія дадаткова збіраліся з

насельніцтва акрамя збора даніны, (часта на гэта давалася адраразовае права за асобныя заслугі перад князем, які такім чынам плаціў сваім набліжаным), “павоз “ – павіннасць, звязаная з дастаўкаў даніны у пэўнае месца.

На апрацягу XI – XIII стагоддзяў уз’янікае не толькі феадальнае (свецкае), але і царкоўнае землеўладанне. Узнікнене і умацаванне царквы на Беларусі як грамадскага інстытута суправаджалася раздачай часткі дзяржаўнай зямлі ў валоданне тых ці іншых царкоўных устаной (епархій, манастыроў і інш.). Гэтыя землі не маглі адчуждацца (адбірацца), а таксама, у адрозненні аб княжацкіх і баярскіх уладанняў, не раздрабляліся, паколькі ў спадчыну каму-небудзь не перадаваліся. Таму царкоўнае землеўладанне пастаянна узрасла.

Не толькі сяляне-абшчыннікі, але і жыхары гарадоў, што былі рамешчаны на землях феадалаў, у XI – XIII стагоддзі траплялі ў феадальную залежнасць і выконвалі на карысць землеўладальнікаў розныя павіннасці, плацілі даніну. Гарады, што былі размешчаны на дзяржаўных (княжацкіх) землях, нярэдка проста дырыліся ўладальнікам.

Грамадскі лад у перыяд сярэднявечча набывае новыя рысы, якіх не было да гэтага часу.

З узнікненнем на тэрыторыі Беларусі першых дзяржаў – княстваў з’яўляецца і новая рыса грамадскага жыцця – дзяржаўны лад. Дзяржава – гэта разгалінаваная сістэма палітычнай ўлады, якая ажыццяўляецца ў краіне. Яна (дзяржава) аб’ядноўвае ўсё насельніцтва ў адно тэрытарыяльнае цэлае, мае сваю унутраную структуру, выконвае пэўныя функцыі.

Важная роля ў арганізацыі ўлады належала князю.

Першым і важнейшым абавязкам князя былі арганізацыя вайска і камандванне ім. Князь павінен быў клапаціцца пра бяспеку і абарону княства ці зямлі ад ад знешняга ворага. Ён кіраваў знешняй палітыкай, зносінамі з іншымі князямі і дзяржавамі, мог аб’явіць вайну і заключаць мір, іншыя пагадненні.

Другім абавязкам князя быў збор даніны і іншых пабораў з падначальнага насельніцтва для утрымання дружыны і на іншыя дзяржаўныя патрэбы.

Трэцім абавязкам князя можна лічыць упраўленне, кіраванне княствам. Ён назначаў службовых асоб. Напрыклад, у Полацкім княстве – цівуноў (выконвалі судовыя і фінансавыя функцыі), мытнікаў, ключнікаў і інш.

Апорай княжацкай улады была дружына, якая складвалася з груп узброеных людзей, для якіх вайсковая справа стала прафесіяй. Дружыннікі былі найбольш блізкімі да князя людзьмі, менавіта з ім князь раіўся па пытаннях арганізацыі паходаў, суда і адміністрацыйнага кіравання. Дружына служыла непасрэдна князю і была яму асабіста адданая, пастаянна

знаходзілася пры князі і на яго ўтрыманні. Асобным прадстаўнікам са сваёй дружыны князь мог даручыць і выконванне асобных даручэнняў, у тым ліку і абавязкаў кіраўнікоў у некаторых гарадах.

У некаторых мясцовасцях меліся сваі асабліваці арганізацыі дзяржаўнага кіравання. Напрыклад, у Тураўскім княстве акрамя ўлады князя ўзгадваецца кіраванне княжацкім “пасаднікам”, які прызначаўся князем і выконваў яго функцыі кіравання ў горадзе. Знаходжанне адначасова ў горадзе князя і пасадніка – з’ява незвычайная для іншых гарадоў. У тым жа Тураве існавала пасада “тысяцкага”, які ўзначальваў гарадское ўзброенае апалчэнне, роля якога у абароне горада была важнай, асабліва калі князь з дружынай пакідаў княства.

У Полацкай і Тураўскай княствах на працягу ХІІ – ХІІІ стагоддзяў, ў перыяд раннега сярэднявечча, ўлада князя хаця і была значнай, але не была неабмежаванай. Дзейнічалі дзве галіны ўлады – улада князя і ўлада Веча. Веча – народны сход, орган дзяржаўнай улады (разам з князем) у асобных княствах на тэрыторыі Беларусі – у Полацку, Друцку, Менску, Тураве, Віцебску і інш. княствах. Правам удзелу Вечы карысталіся ўсе вольныя мужчыны, рашэнне прымалася шляхам адабрэння крыкам, але вядучая роля ў Вечы належала заможным гараджанам, баярам. Па звестках летапісаў у некаторых вечых абіралі вузкі па свайму складу выканаўчы орган, які ад імя Веча вырашаў бягучыя справы. Так было у Полацку, дзе абіралі 30 мужоў, старцаў. Веча збіралі па меры неабходнасці, а тасама па ініцыятыве князя, пасадніка ці гарадскога насельніцтва.

Веча мела даволі значныя функцыі, яго роля узрасталала асабліва падчас аслаблення княжецкай улады ў перыяд феадальнай раздробленасці.

Веча істотна абмяжоўвала княжацкую уладу. На Вечы вырашаліся важнейшыя пытанні – вайны і міру, заключэння знешніх дагавораў, заканадаўства, ажыццяўляўся вышэйшый суд за палітычныя і іншыя злачынствы. Веча мела права выбіраць некаторых службовых асоб, магло запрашаць на княжэнне князёў ці наадварот, выганяць іх. Калі Веча не падрымлівала князя, ён вымушан быў пакінуць горад. Так здарылася ў 1127 годзе з полацкім князем Давыдам, які не здолеў выйграць адзін з ваенных паходаў. Полацкі князь Рагвалод Барысавіч у 1161 годзе пасля паражэння ад менскага князя Валадара Глебавіча не рызыкнуў вярнуцца ў Полацк, бо, верагодна, баяўся адказнасці перад Веча за гібель многіх палачан з свайго войску. Пры абранні князя паміж ім і Веча заключаўся дагавор, які павінен быў выконвацца абодвымі бакамі, у тым ліку на князем.

Па меры умацнення ролі царквы, аб чым мы будзем казаць крыху падзей, высокае грамадскае палажэнне займаў епіскап. Ён з’яўляўся не толькі вышэйшай духоўным кураўніком, але і вельмі ўпловай асобаў ў Вечы. Ад яго імя пісаліся дагаворы, якія заключаліся полацкім вечам, выдаваліся граматамі. Полацкія біскупы разам з князямі адносіліся да

вузкага кола асоб, што мелі віслыя пячаткі, якія прымацоўваліся да дакументаў.

Такім чынам, княствы, дзе існавалі выбарныя органы у выглядзе Веча, можна лічыць княствамі з абмежаванай княжэцкай уладаў, якое было на шляху да пераўтварэння ў сярэднявечную рэспубліку.

Але з наступленнем перыяда феадальнай раздробленасці, узмацненнем ўлады удзельных князёў Веча там, дзе яно існавала, паступова страчвала свае значэнне і у 14 – 15 стагоддзях у ВКЛ было заменена соймам.

Ва Усходняй Еўропе ў развіцці форм уласнасці на зямлю і фарміраванні розных катэгорый феадальна-залежнага насельніцтва вылучаюцца два этапы. Першы этап ахоплівае IX-XI стст. і характарызуецца пераважна дзяржаўнай формай маёмасці. Яна была вынікам абкладання свабодных абшчыннікаў суседніх зямель данінай, якая пазней ператваралася ў феадальную рэнту.

Першы этап генезісу феадальных адносін даследчыкі называюць "давогчынным" і на аснове шэрагу матэрыялаў падзяляюць дзяржаўную зямельную ўласнасць на княжацка-дзяржаўную і дзяржаўна-карпаратыўную. У першым выпадку распараджальнікам дзяржаўнага зямельнага фонду быў князь, у другім - яго саўдзельнікамі ў гэтай справе з'яўляліся баяры. Першапачатковая сістэма збору даніны праз "палюддзе" ў сярэдзіне X ст. была заменена "павозам", г.зн. даніна дастаўлялася ў асобныя цэнтры - пагосты. Збіралі яе з асобных сялянскіх гаспадарак ("двара", "дыма", "рала"). Княжацкі суд абкладваў смердаў і даннікаў сістэмай штрафаў ("прадаж") у казну. Абшчыннікі-сяляне страчвалі магчымасць свабоднага карыстання даходамі са сваіх зямель, якія сталі вярхоўнай уласнасцю дзяржавы. Гэтыя землі - разам з сялянамі маглі па загадзе князя перадавацца ў карыстанне прадстаўнікам вярхоўнага грамадства.

Знаходкі княжацкіх віслых пячатак пры археалагічных раскопках, на думку даследчыкаў, указваюць на прырытэт князя ў размеркаванні зямельнага фонду. Гэтыя пячаткі замацоўвалі пазямельныя дакументы. Пячатка Ізяслава Уладзіміравіча, князя полацкага, датаваная канцом X ст., сведчыць аб паўнамоцтвах полацкага князя ў сферы выканаўча-распарадчай дзейнасці з моманту аднаўлення ўлады дынастыі Рагвалодавічаў. Але адначасова з князем дзейнічаў дарадчы, відаць, у пэўнай ступені заканадаўчы орган - рада, якая складалася з "мужоў". Адказ полацкага князя Брачыслава скандынаўскім наёмнікам, што, перш чым вырашыць справу аб найме дружыны, ён павінен параіцца са сваімі мужамі, сведчыць аб наяўнасці такога дарадчага органа ў Полацкай дзяржаве. Менавіта мужы даюць князю грошы, а ён іх толькі траціць. Гэты факт пацвярджае, што ў Полацкай зямлі дзяржаўная ўласнасць мела форму дзяржаўна-карпаратыўнай. Пры такім становішчы ўсе даходы былі

падкантрольнымі радзе, і дзяржаўны налог, даніна (рэнта) у значнай ступені з'яўляліся прадметам падзелу паміж членамі землеўласніцкай карпарацыі.

У X-XI стст. меў распаўсюджанне так званы "васалітэт без лёнаў", калі вышэйшая значь магла надзяляцца князем правам збору на сваю карысць даніны з той ці іншай тэрыторыі. Прадстаўнікі службылай значі не былі землеўладальнікамі. Зямля з'яўлялася дзяржаўнай маёмасцю. Слушна з'яўляецца думка, што баярства, якое вядзе свой пачатак з племянной значі, магло мець уласныя зямельныя надзелы раней, чым іх атрымалі князі, якія ўзначалілі дзяржаву. Верагодна, менавіта баярства, якое выйшла з племянной значі, запрасіла на княжацкі стол у Полацк намесніка кіеўскага князя Ізяслава і склала з ім "рад". Яно дало згоду і на выдзяленне зямель з абшчыннага фонду ў якасці асабістага ўладання полацкага княжацкага роду. Гэтыя землі разам з Ізяслаўлем, пабудаваным у Полацкай зямлі па загадзе Уладзіміра Святаславіча, сталі ядром будучага дамена полацкіх нашчадкаў Рагвалода. Такім чынам, можна лічыць, што ў Полацкай зямлі як дзяржаве ішло паралельнае развіццё княжацкага і баярскага землеўладання. Пачатак яму быў пакладзены з моманту аднаўлення дынастыі Рагвалодавічаў на полацкім прастоле.

З даменіяльных уладанняў полацкіх князёў ішло выдзяленне зямельных надзелаў царкве. Пад будаўніцтва гарадскіх храмаў магла выдзяляцца і дзяржаўная зямля. Гарадскія храмы як цэнтры хрысціянізацыі насельніцтва знаходзіліся на ўтрыманні дзяржавы за кошт "дзесяціны" ад даніны, суда і гандлю. Яны не маглі быць значнымі землеўладальнікамі не толькі ў рангам сярэднявеччы, але існавалі за кошт "дзесяціны" і ў больш позні час. Дакументы 1516 г. сведчаць аб тым, што віцебскія саборы Успення і архангела Міхаіла, таксама як і іншыя пяць храмаў, знаходзіліся на харчовым і грашовым утрыманні "гаспадарскіх" валасцей. Аб царкоўным землеўладанні ў і раннім сярэднявеччы магчыма гаварыць толькі з таго часу, калі побач з княжацкай "дзесяцінай" на ўтрыманне царкоўных устаноў (епіскапій) пачалі выдзяляцца зямельныя надзелы. Перш за ўсё гэта былі землі з асабістай маёмасці князёў. Так, жонка менскага князя Глеба Усяславіча ў 1158 г. падаравала Пячэрскаму манастыру пяць сёл з чэлядзю. Першы зямельны надзел гэтаму манастыру непадалёк ад сяла Берастова ў 1061-1062 гг. падараваў дзед Анастасіі - князь Ізяслаў Яраславіч.

Баярства як саслоўная групоўка прайшло доўгі і марудны шлях аб'яднання прадстаўнікоў службылай эліты з родавай значцю. Тэрмін "балярын" ці "баярын" зафіксаваны ў лексіцы старажытнаславянскай пісьменнасці XI ст. На матэрыялах Усходняй Еўропы прасочваецца яго ўжыванне ў якасці збіральнага тэрміна да XII ст. Гэта сведчыць аб адсутнасці рэальна існуючага ў старажытным грамадстве той пары адзінкавага паняцця "баярын" для вызначэння прадстаўніка асобнай

сацыяльнай групоўкі. Толькі з пачатку XII ст. яно ўсё часцей з'яўляецца на старонках старажытных летапісаў, грамат, царкоўных уставаў. Даследчыкі лічаць, што ў першапачатковай форме тэрмін "боляре" меў значэнне літаратурнага (X-XI стст.) і толькі з XII ст. суадносіцца з канкрэтнай групоўкай грамадства. Гаварыць аб баярах як групоўцы землеўладальнікаў магчыма толькі з моманту ўтварэння сацыяльна аднароднай часткі грамадства, абазначанай гэтым тэрмінам.

Сапраўды, у пазнейшай рэдакцыі Рускай Праўды (канец XI-XII ст.) сустракаюцца звесткі аб "баярскім цівуне", "баярскім радовічы", "баярскіх халопах", вымарачнай вотчыне. Да маёмасці баяр адносілася таксама "жизнь", аб чым гаворыцца ў Іпацьеўскім летапісе пад 1159 г. у дачыненні да дружыны друцкага князя Рагвалода Барысавіча. Вядомы таксама "село", "дом", што належалі баярам. Узнікненне менавіта ў XII ст. шэрагу невялікіх умацаваных "гарадкоў", вакол якіх існавалі адкрытыя паселішчы, дазваляе адносіць іх да баярскіх маёнткаў, якія кантралявалі пэўную акругу ці валодалі ёю. Сярод баярскіх родаў выдзяляліся найбольш старажытныя і заможныя. Сціплыя пісьмовыя звесткі не дазваляюць прасачыць развіццё гэтых родаў на тэрыторыі Беларусі. Сярод тураўскіх баяр вядомы тысячкі Іванка, які ўдзельнічаў у паходзе 1127 г. у Полацкую зямлю. У Іпацьеўскім летапісе пад 1146 г. названы баярын Жыраслаў Іванкавіч - пасаднік тураўскі, які потым стаў пасаднікам у Ноўгарадзе. У гэтым жа летапісе згадваецца і баярын Васіль Палачанін. Аднак больш поўныя звесткі аб баярскіх родах адносяцца да канца XIV ст. Асобнае месца сярод полацкіх баяр займаў род Корсакаў. Браты Фёдар і Вярціла ўпамінаюцца ў полацкіх граматах у 1385 г. Зямельны абшар на р. Дзісне на паўднёвым захадзе Полаччыны склаў галоўную вотчыну Корсакаў. На Меншчыне галіной гэтага роду былі Савічы (Совічы). У першай палове XVI ст. род Корсакаў уваходзіў у дзесятак найбагацейшых родаў Вялікага княства Літоўскага.

Тэма 5 Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння.

1. Беларускія княствы і гарады ў Пасожжы і Панямонні.
2. Утварэнне Тураўскага княства. Княжанне Святаполка Уладзіміравіча.
3. Узаемаадносіны Турава з Кіевам.
4. Паступовае ўзышэнне Пінска.
5. Феадальная раздробленасць на беларускіх землях ў XII – XIII стст.
6. Перадумовы утварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.

Тураўскае княства ўтварылася ў межах рассялення дрыгавічоў — у паўднёвай Беларусі, басейне р.Прыпяць. Сталіца княства — горад Тураў — прыгавіваецца пад 980 г., калі на Беларусі з'яўляюцца князі, магчыма, браты — Рагвалод і Тур. Ад апошняга, як паведамляе летапіс, "тураўцы празваліся".

Сярод гарадоў Тураўскага княства найбуйнейшымі былі Пінск і Бярэсце, меншымі — Кобрын, Камянец, Драгічын, Бельск, Мазыр, Рагачоў, Брагін.

У часы Рагвалода (да 980 года) Тураўская зямля, магчыма, належала да Полацка, а пасля 980 года была далучана да Кіева.

Падзеі 988 г., калі былі вызначаны межы Тураўскай зямлі, сведчаць аб тым, што Тураўшчына з самага пачатку развівалася як самастойная дзяржаўная адзінка з усімі адпавядаючымі гэтай пабудове інстытутамі, але былі і свае асаблівасці, што накладвалі адбітак на умовы існавання і лёс Тураўскай зямлі.

Галоўнай складанасцю ў фарміраванні гэтай дзяржавы было тое, што яна займала не ўсю этнічную тэрыторыю дрыгавічоў, а толькі землі левага берага Прыпяці з гарадамі Туравам, Слуцкам, пазней — Бярэсцем. На поўначы землі дрыгавічоў вакол Менска належалі Полацкай дзяржаве, на поўдні і ўсходзе Тураўскае княства межавала з Кіеўскім і Чарнігаўскім княствамі, на захадзе частка зямель дрыгавічоў была ва ўладанні ўладзіміра-валынскіх князёў.

Тураўскае княства, у адрозненні ад Полацкай зямлі, знаходзілася значна бліжэй да Кіева. Гэта і абумовіла тое, што менавіта кіеўскія князі імкнуліся усталяваць кантроль над Тураўскім княствам, разглядалі яго як сваю вотчыну. Як правіла, Тураўскае княства давалася ва ўладанне трэцяму па старшынству з сыноў кіеўскага князя. Нярэдка, яны нават калі станавіліся кіеўскімі князямі, пакідалі за сабой валоданне Тураўшчынай.

Усяго за перыяд ад 980 года і да сярэдзіны XII стагоддзя было 10 князёў Тураўскай зямлі.

У 988 г. Уладзімір кіеўскі выдзеліў Тураўскую зямлю свайму трэцяму сыну Святаполку. Гэта сведчыць аб вялікай значнасці і ролі Тураўскага княства. Пасля смерці Уладзіміра Святаславіча ў 1015 г. менавіта

Святаполк тураўскі становіцца кіеўскім князем, але пакідае за сабой і Тураўскую зямлю.

Таксама і Яраслаў Мудры — князь кіеўскі — напрыканцы свайго жыцця аддаў Тураўшчыну свайму сыну Ізяславу. Гэта сведчыць пра ўстойлівасць дзяржаўна-княжацкай традыцыі ў Тураве, таксама як і пра пастаянства тэрыторыі гэтай дзяржавы. Пасля смерці Яраслава Ізяслаў становіцца вялікім князем кіеўскім, але таксама пакідае за сабой і Тураў.

Два сыны Ізяслава — Яраполк і Святаполк — трымалі за сабой Тураў. Але ў 1113 г. са смерцю Святаполка ўлада Ізяславічаў у Тураве скончылася і сталіца разам з княствам перайшла да роду Манамахавічаў. Кіеўскім князем стаў Уладзімір Манамах. Ён і яго паслядоўнікі трымалі Тураўскае княства ў якасці дадатку да сваіх асноўных уладанняў — Кіева, Пераяслаўя і іншых зямель. Але гэта было права сілы, а не вынік прыналежнасці Тураўскай зямлі да Кіеўшчыны. За перыяд ад 1113 па 1146 год змянілася 11 кіеўскіх князёў, з якіх 8 таксама валодалі і Тураўскай зямлёй, былі князямі тураўскімі.

У сярэдзіне XII ст. паміж паўднёварускімі князямі адбывалася зацятая барацьба за валоданне Кіевам. Разам а Кіевам з рук у рукі пераходзіў і Тураў — то да суздальскіх, то да валынскіх князёў. Але ў 50-я гг. XII ст. на тураўскім троне апынуўся князь Юрый Яраславіч, які вярнуў зямлю ва ўладанне дынастыі Ізяславічаў. З гэтым не жадалі мірыцца кіеўскія князі. Аб'яднаўшыся ў 1158 г., яны зрабілі паход на Тураў, каб адабраць яго ў Юрыя. Відавочна, што Юрый Яраславіч быў не толькі ўдалым военачальнікам, але і карыстаўся павагай тураўцаў, іх поўнай падтрымкай. Ён клапаціўся ў першую чаргу пра жыхароў зямлі, разглядаючы княства як сваю законную спадчыну. Толькі гэтым і моцнай фартыфікацыяй горада можна растлумачыць, што дзесяцідзённая аблога была паспяхова вытрымана. Таксама быў адбіты напад на Тураў валынскіх князёў у 1160 г. На гэты раз варожыя войскі прастаялі пад сценамі горада тры тыдні. Праз цяжкую барацьбу Тураўскае княства аднавіла сваю самастойнасць і незалежнасць..

У другой палове XII стагоддзя— пачатку XIII стагоддзя княствы Тураўскай зямлі знаходзіліся пад моцным уплывам Кіева, а тасаму Галіцкага, Уладзіміра-Валынскага і Чарнігаўскага княстваў. У выніку са складу Тураўскай зямлі выйшлі Берасце і Драгічын Надбужны, якія перайшлі да Уладзіміра-Валынскага княства. Некаторыя гарады паўднёвай часткі былой Тураўскай зямлі былі пераданы Чарнігаўскім князям.

Тураўская земля у пачатку XIII стагоддзя, раней за іншыя беларускія княствы, апынуліся пад націскам літоўцаў, якія праз Пінскае княства як мінімум 8 разоў звяршалі паходы на Валынскае княства.

Разам з княствамі Полацкай і Тураўскай зямель, у XII – пачатку XIII стагоддзяў актыўную ролю пачынаюць адыгрываць Гарадзенскае і Навагрудскае княствы.

Узнікненне гарадоў у Панямонні звязана са з'яўленнем тут славян і эвалюцыяй усходнеславянскага грамадства. Можна вылучыць тры этапы ў станаўленні і развіцці гэтых гарадоў: канец X - першая палова XI ст., сярэдзіна XI - першая палова XII ст., другая палова XII-XIII ст. Панямонне было перыферыяй усходнеславянскай каланізацыі, тут няма гарадоў, якія развіваліся з племянных цэнтраў. Усе гарады ўзніклі ў асяроддзі сельскіх паселішчаў, у месцах, дзе былі найбольш спрыяльныя ўмовы для заняткаў земляробствам. У XI ст. на аснове паселішчаў, якія ўзніклі пры асваенні славянамі Верхняга Панямоння, пачынаюць фарміравацца раннегарадскія цэнтры ў Гародні, Наваградку, Ваўкавыску, Слоніме, крыху пазней-у Турыйску. Гарады першапачаткова выконвалі функцыі адначасова і памежных крэпасцей, і адміністрацыйных цэнтраў і княжацкіх сядзіб (замкаў). Гэта звязана з актыўнай палітычнай дзейнасцю кіеўскіх і полацкіх князёў, якія імкнуліся пашырыць свой уплыў. Гарады Панямоння належалі да ліку невялікіх з агульнай умацаванай плошчай ад 1,5 да 5 га.

У Гародні на тэрыторыі Старога замка або Замкавай гары ўжо ў XI ст. існавала славянскае паселішча, само размяшчэнне якога сведчыць аб яго ваенным прызначэнні. Гэта была крэпасць на славяна-літоўскім памежжы, у якой побач з воінамі-дружыннікамі жылі рамеснікі. У пачатку XII ст. крэпасць стала рэзідэнцыяй (замкам) князя, дзядзінцам горада. На паўднёвым краі пляцоўкі над Нёманам быў збудаваны двухпавярховы мураваны палац (церам) князя, у цэнтры ўзведзена вялікая багатая ўпрыгожаная так званая Ніжняя царква.

На ўсход ад Старога замка, за ярам размешчаны Новы замак - вакольны горад старажытнага Гродна. Першае паселішча тут таксама ўзнікла ў XI ст. Умацаванні вакольнага горада не захаваліся. Аднак на старажытных планах добра бачны роў, які аддзяляў гэту частку старажытнага горада ад астатняй тэрыторыі. Старажытны горад меў некалькі пасадаў. Цэнтральны пасад размяшчаўся на тэрыторыі, абмежаванай ракой Гараднічанкай і правым берагам Нёмана. Частка гэтай тэрыторыі была заселена ў XI-XII стст., дзе пры раскопках выяўлены рэшткі Прачысценскай царквы.

Летапісы упамінаюць князя Гародненскага Усевалада ужо у 1116 годзе. Гародненскае княства размяшчалася басейне сярэдняга Панямоння, займала выгаднае геаграфічнае становішча. Яно мела выхад да Балтыйскае мора па Нёмане, яго прытокі звязвалі землі з басейнамі Заходняй Дзівы, Прыпяці, Дняпра. Усё гэта спрыяла хуткаму эканамічнаму і культурнаму развіццю княства. Гародненскія княззі актыўна ўдзельнічалі у барацьбе паміж Кіевам і Галіцка-Валынскім княствамі, у сваю чаргу падвяргаліся іх нападам. У 1277 годзе вытрымала напад галіцка-валынскім і татарскіх войскаў. У канцы XIII стагоддзя на княства адбываліся грабежніцкія напады крыжакоў.

Другім буйным удзельным княствам сярэдняга Панямоння было Наваградскае княства. Склалася яно крыху пазней. Наваградскі князь Ізяслаў упершыню прагледваецца у летапісах у 1236 годзе. Навагрудскаму княству ў далейшым будзе адведзена асобная гістарычная роля. Менавіту ў Навагрудку ў 1252 годзе адбудзецца каранацыя князя Міндоўга.

Гарадзішча старажытнага Наваградка складаецца з дзвюх пляцовак - Замкавай гары і Малога замка. Мяркуючы па даных археалагічных раскопах, паселішча на Малым замку ўзнікла ў канцы X ст., а на Замкавай гары - у пачатку XI ст. Першапачаткова паселішчы былі неўмацаванымі. Затым пляцоўка Замкавай гары была абнесена валам і ператварылася ў дзядзінец. У пачатку XII ст. валам быў умацаваны пасад на Малым замку і ён стаў вакольным горадам. На ўзгорку, размешчаным на паўднёвы захад ад вакольнага горада, быў збудаваны цагляны храм (папярэднік царквы Барыса і Глеба). У XII ст. побач са звычайнымі наземнымі зрубавымі дамамі з каменнымі або глінабітнымі печамі з'явіліся багатыя плошчай да 75 м² дамы са шклянымі вокнамі і фрэскавым роспісам сцен. Культура і быт жыхароў багатых дамоў рэзка адрозніваюцца ад культуры і быту простых людзей.

Размяшчэнне Наваградка мае характэрную асаблівасць - горад быў акружаны ў раннім сярэднявеччы шчыльным кальцом сельскіх паселішчаў і курганоў (Брацянка, Гарадзілаўка і інш.).

Ваўкавыск, як і Наваградка, упершыню ўпамінаецца ў Іпацьеўскім летапісе пад 1252 г. (фактычна - каля 1249 г.). Чатыры гады пазней летапіс называў імя ваўкавыскага князя Глеба, на дачцэ якога быў жанаты сын Данілы Раманавіча, князя галіцкага, Раман, князь наўгародскі. У паходзе зімой 1255-1256 гг., арганізаваным Данілам і Васількам Раманавічамі на яцвягаў, удзельнічалі і войскі Глеба, князя ваўкавыскага.

Гарадзішча старажытнага Ваўкавыска складаецца з дзвюх пляцовак - Шведскай гары і Замчышча. На аснове даных раскопак устаноўлена, што паселішча на Шведскай гары было заснавана ў сярэдзіне або другой палове X ст. Пачатак жыцця на Замчышчы адносіцца да рубяжа X-XI стст. Прыкладна ў гэты час было заселена гарадзішча Муравельнік, якое размешчана за 0,5 км на ўсход ад Шведскай гары.

Паселішча на Шведскай гары першапачаткова не было ўмацавана валам. Ён быў насыпаны ў канцы X ст. Шведская гара стала дзядзінцам. У пачатку XII ст. валам было ўмацавана Замчышча (гарадскі пасад) і яно ператварылася ў вакольны горад. На Замчышчы пачалося будаўніцтва цаглянага храма, якое па нейкіх прычынах было спынена на стадыі закладкі фундамента.

Умацаванае паселішча на Шведскай гары першапачаткова з'яўлялася крэпасцю, якой кіраваў пастаўлены князем пасаднік. Пазней крэпасць стала замкам, дзе жылі сам князь, знаць, дружина.

Да сярэдзіны XII ст. канчаткова склалася тапаграфія старажытнага Ваўкавыска. На захад ад дзядзінца знаходзіцца ўмацаваны вакольны горад, заселены ў асноўным рамеснікамі, а вакол абедзвюх пляцовак размяшчаюцца неўмацаваныя паселішчы чорнага люду - бяднейшых рамеснікаў і прышлых людзей. Што датычыць Муравельніка, то жыццё на гэтым гарадзішчы спынілася.

Слонім, як і Ваўкавыск, упершыню на старонках летапісу з'яўляецца пад 1252 г. (фактычна - каля 1249 г.). Да паведамлення Т. Нарбута аб тым, што Яраслаў разбіў літоўцаў у ваколіцах Слоніма ў 1040 г., трэба ставіцца крытычна.

Месцазнаходжанне летапіснага Слоніма да нядаўняга часу заставалася няясным. Сляды гарадзішча ўдалося выявіць у 1950-я гады на невялікім узвышшы, размешчаным у цэнтры сучаснага горада, вядомым сярод старажылаў пад назвай "Замчышча". На старых планах яго пляцоўка мае форму чатырохвугольніка, абмежаванага крутымі схіламі і ровам. Мост, які злучаў Замчышча з астатняй гарадской тэрыторыяй, размешчаны з паўночнага боку.

Паселішча на Замчышчы ўзнікла ў XI ст., хутка яго пляцоўка была абнесена валам. У другой палове XII ст. Слонім ужо з'яўляўся багатым і добраўпарадкаваным горадам: шырокія вулічныя насцілы, дыхтоўныя зрубавыя дамы, высокая матэрыяльная культура, значнае развіццё рамяства і гандлю. Падобна як і Гродна, Наваградак і Ваўкавыск, Слонім таксама, відавочна, меў дзве лініі абароны: унутраную (дзядзінец) і знешнюю (вакольны горад). Паблізу гарадскіх умацаванняў знаходзіўся адкрыты пасад. Сляды апошняга зафіксаваны паміж Замчышчам і рукавом р. Шчары.

Пад назвай Турыйска ў летапісе вядомы два гарады: адзін на Валыні, другі на Нёмане. Турыйск валынскі ўпершыню ўпамінаецца пад 1097 г., Турыйск нёманскі - пад 1253 г. (фактычна 1252 г.). У запісе пад 1276 г. указана больш дакладна месцазнаходжанне пункта - "Турииск на реце на Немне и села около него". Гарадзішча летапіснага горада знаходзіцца на ўскраіне Сучаснай вёскі Турэйск у Шчучынскім раёне. Яно займае сярэдзіну выспы, выцягнутай уздоўж правага берага Нёмана. З поўдня і поўначы пляцоўка гарадзішча абмежавана крутымі схіламі, а з захаду і ўсходу адрэзана ад працягу грады дугападобнымі валамі. Уверх па цячэнні Нёмана размяшчалася неўмацаванае паселішча.

У выніку раскопак устаноўлена, што Турыйск на Нёмане ўзнік на мяжы XI-XII стст. Гэта была невялікая крэпасць на славяна-літоўскім памежжы. Горад, відавочна, уваходзіў у склад Гарадзенскага княства. Яго матэрыяльная культура вельмі блізкая да культуры іншых гарадоў Панямоння.

Пад 1256 г. у Іпацьеўскім летапісе маецца паведамленне аб удзеле Ізяслава Свіслацкага разам з іншымі князямі панёманскага краю ў паходзе

на яцвягаў, арганізаваным Данілам і Васількам Раманавічамі зімой 1255-1256 гг. Рэшткі гэтага летапіснага горада, які, як бачна з летапісу, быў цэнтрам удзельнага княства, яшчэ патрэбна знайсці. Пошукі ў басейне р. Свіслачы (левы прыток Нёмана) надзейных вынікаў не далі.

Да ліку панёманскіх гарадоў некаторыя даследчыкі адносяць Здзітаў, які побач з іншымі гарадамі краю названы ў Іпацьеўскім летапісе пад 1252 г. (фактычна каля 1249г.). Лакалізацыя горада ўскладнялася тым, што да гэтага часу існуюць чатыры населеныя пункты з такой назвай (тры ў Брэсцкай і адзін у Гродзенскай абласцях).

Найбольш верагодным з'яўляецца меркаванне, што старажытны горад размяшчаўся за 4 км на поўдзень ад сучаснай вёскі Здзітава, каля в. Старамлыны, дзе на правым беразе р. Ясельды, каля дарогі ў Хомск захаваліся рэшткі гарадзішча XI-XIII стст. Матэрыяльная культура блізкая да матэрыяльнай культуры гарадоў Тураўскай зямлі і Беларускага Панямоння.

У вярхоўях р. Уша, левага прытока Нёмана, знаходзіўся сярэднявечны горад-крэпасць Нясвіж, знакаміты цэнтр ардынацыі Радзівілаў. Старажытны пасад і замак у канцы XVI - пачатку XVII ст. былі поўнаасцю перапланаваны, абнесены землянымі валамі і равамі, у прадмесцях створаны форты. Застаецца невядомым, ці існавалі ў гэтых месцах паселішчы XII-XIII стст. У бліжэйшым наваколлі Нясвіжа яны дагэтуль таксама не выяўлены.

У канцы XII - першай палове XIII ст. землі Беларусі, як і амаль усіх суседніх краін, знаходзілася ў стадыі палітычнай раздробленасці, якая суправаджалася пэўнымі пераўтварэннямі ў дзяржаўна-палітычным і царкоўным жыцці, узмацненнем ці аслабленнем рэгіянальных цэнтраў улады, ростам і рассяленнем насельніцтва, развіццём гаспадаркі, рамяства, гандлю. Дзяржаўнасць рускіх (беларускіх) зямель захоўвалася ў новых гістарычна пераходных формах, як гэта адбывалася на пэўных стадыях станаўлення амаль ва ўсіх буйных манархіях Еўропы ў эпоху Сярэднявечча і больш позні перыяд. Для літоўска-беларускага арэала гэта перыяд першага ў гісторыі літоўскага народа палітычнага аб'яднання літоўскіх зямель і, што больш істотна для суседніх зямель Русі, - закладвання асноў новага дзяржаўнага арганізму з рознай гістарычнай, палітычнай, сацыяльнай і культурнай спадчынай.

Пераважна традыцыйным шляхам складваліся адносіны беларускіх зямель з іншымі княствамі Русі ў другой палове XII - пачатку XIII ст. Наіўна было б шукаць нейкай нязменнай, тым больш агульнай знешняй палітыкі для ўсіх рускіх зямель у той час, калі раздробленасць на былой тэрыторыі Кіеўскай Русі дасягнула вышэйшага ўзроўню і адбывалася таксама на ўласным удзельным "паўраспадзе" і парцэляцыі старых княстваў - Полацкага, Турава-Пінскага, Валыні, Кіеўскай зямлі і інш.

У барацьбе за ўмацаванне і пашырэнне сваіх уладанняў буйныя князі выкарыстоўвалі залежнасць дробных княстваў, генеалагічныя сувязі і ўсе іншыя магчымыя сродкі, што было няпростай справай ва ўмовах генеалагічнага разрастання дынастый і аналагічных знешнепалітычных спадзяванняў суседзяў.

Знешнюю палітыку асобных беларускіх княстваў шмат у чым вызначалі іх вотчынна-прававыя прэтэнзіі, геаграфічнае і палітычнае становішча, тэрытарыяльныя памеры, узровень гаспадарчага развіцця, дэмаграфічныя і ваенныя рэсурсы, саюзныя ці варожыя адносіны з уплывовымі княствамі і інш. Некаторыя княствы, у тым ліку Полацкае, Наваградскае, Валынскае, калі-некалі ўступалі ў часовыя кааліцыі з каталіцкімі і язычніцкімі краінамі - Польшчай, Венгрыяй, Усходняй Літвой, Ордэнам, але часцей з іншымі княствамі Русі. Прычын гэтаму нямала: умяшальніцтва чужаземцаў, якое нярэдка суправаджалася тэрытарыяльна-палітычнай экспансіяй, падштурхоўвала да аб'яднання намаганняў розных княстваў, гістарычная памяць нагадвала пра іх слаўную палітычную спадчыну і пэўную этнакультурную супольнасць, якая праяўлялася ў паўсядзённых жыццёвых і духоўных сферах: мэтаэтнічная свядомасць, адзінства ці падабенства быту, мовы, культуры, агульнае веравызнанне, дынастычныя сувязі і інш. Аднак палітычны кантэкст гэтых тэндэнцый нельга пераацэньваць. Тэрытарыяльная блізкасць, ваенна-палітычныя магчымасці, адчуванне даступнасці спараджалі ва ўладных колах асабліва моцных княстваў імкненні да падначалення суседніх зямель, экспансію, часам грабеж і вынішчэнне.

Канец XII - першая палова XIII ст. былі пазначаны не толькі распадам і расчлянненнем некалі буйных дзяржаўных фарміраванняў; на рэгіянальным узроўні праяўляліся і пэўныя цэнтраімклівыя працэсы. Улічваючы, што ў эпоху Сярэднявечча большасць аб'яднальных працэсаў ажыццяўлялася вымушаным шляхам, можна канстатаваць, што ў пэўнай ступені яны мелі месца на землях Беларусі і некаторых іншых тагачасных княстваў Усходняй Еўропы. Фарміравалася сацыяльная аснова гэтых аб'яднальных тэндэнцый, бо феадальнае самавольства, анархія, войны, палон і разарэнні закраналі ўсё насельніцтва, найперш сялянскі і гарадскі люд. Рост колькасці гарадоў і іх сувязі з рынкам былі адным з найбольш відавочных сведчанняў гаспадарчага ўздыму ў Беларусі. Гандлёва-прадпрымальніцкія пласты мяшчанства былі кроўна зацікаўлены ў захаванні падтрымкі з боку вярхоўнай улады, ахове шляхоў зносін, нармалізацыі шматлікіх пабораў і пошлін. Істотнае значэнне, якое надавалася ў той час асноўным гандлёвым сухапутным і водным шляхам, відавочна нават па галоўных напрамках ордэнскай і літоўскай экспансіі ў Заходняй Русі або на шматлікіх гандлёвых дагаворах Полацкай, Віцебскай, Наўгародскай і Смаленскай зямель з Рыгай і "немцамі".

У апошняй трэці XII - пачатку XIII ст. на авансцэну знешняй палітыкі выйшла некалькі новых буйных княстваў, якія стала звязвалі сваю дзяржаўнаць са сваім стольным цэнтрам, хоць і ўлічвалі гістарычны і царкоўны прэстыж Кіева: Уладзіміра-Валынскае, Ноўгарад-Северскае, Растова-Суздальскае, Смаленскае і Чарнігаўскае. Змена палітычных абставін выразна прасочваецца ў падзеях 1169 г., калі вялікі ўладзімірскі князь Андрэй Багалюбскі напаў на Кіеў. Насуперак існуючай традыцыі ён не пажадаў асесці ў Кіеве, а разграбіў яго і вярнуўся ў сваю "отчину". Практычна ўсе новаўтвораныя княствы, разам з даўнімі - Кіеўскім, Валынскім, Галіцкім, Вялікім Ноўгарадам і Псковам у той ці іншай ступені былі звязаны з лёсам беларускіх зямель. Неафіцыйныя паўднёвыя межы і балоцістыя прасторы Палесся адасаблялі землі Беларусі ад Украіны. Адасабленне ўдзелаў у канцы XII - першай палове XIII ст. моцна скараціла памеры знакамітага Кіеўскага княства. Пасля мангольскага разграблення ад Кіева застаўся толькі цень былой велічы і легендарная сакральная і палітычная спадчына. Нават кіеўскія мітрапаліты, што ўзначальвалі праваслаўную царкву ў ВКЛ у XIII-XVI ст., надзвычай рэдка наведвалі сваю галоўную кафедру.

У канцы XII - пачатку XIII ст. Галіцка-Валынская Русь стала першым асноўным пераемнікам аб'яднальных палітычных традыцый Кіеўскай Русі. Новаствораная вялізная дзяржава, што прасціралася ад Дуная да Дняпра, пачала прэтэндаваць на землі суседніх княстваў, у тым ліку - Заходняй Беларусі, пазней не зусім дакладна акрэсленыя ў крыніцах як землі Чорнай Русі. Шырокім планам галіцка-валынскіх князёў перашкаджалі ўнутраная нестабільнасць, канфлікты з Польшчай, Венгрыяй і асабліва з Літвой і Наваградскім княствам за гегемонію ў Заходняй Русі. Немалыя знешнепалітычныя магчымасці Галіцка-Валынскай Русі былі падарваны мангола-татарскімі нашэсцямі і адраділіся толькі ў сярэдзіне XIII ст. пры князю Даніле Раманавічу.

Другім значным аб'яднальным арэалам у першай палове XIII ст. з'явіліся полацка-віцебскія і смаленскія землі. Сталыя палітычныя і гандлёва-гаспадарчыя стасункі даўно звязвалі полацкія і віцебскія землі са Смаленскім княствам, якое размяшчалася на старажытным шляху "з варагаў у грэкі" і пасрэднічала ў гандлёвых зносінах з Прыбалтыкай, наўгародска-пскоўскімі і маскоўскімі землямі. Узвышэнне Смаленскага княства прасочваецца з другога дзесяцігоддзя XIII ст., калі ў Кіеве зацвердзіўся смаленскі князь з роду Манамахававічаў, а іншыя прадстаўнікі дынастыі ў 1219 г. селі ў Смаленску, Оўручы, замацаваліся ў Галіцкай зямлі. Смаленскі князь Мсціслаў Давыдавіч памёр у 1230 г. У 1232- 1238 гг. на смаленскім прастоле сядзеў Святаслаў Мсціславіч, які дамогся сталіцы пры падтрымцы палачан, дзе, верагодна, да гэтага ён княжыў. Смаленскія князі час ад часу займалі полацкі прастол, але доўга на ім не затрымліваліся. Мангола-татарскае нашэсце абмінула Смаленскую зямлю.

Звесткі пра гэта сустракаюцца толькі ў Жіціі Мяркурыя Смаленскага і хутчэй за ўсё маюць легендарны характар.

Паўднёва-ўсходнім суседам Беларусі і паўднёвым - Смаленшчыны была Чарнігаўская зямля, уладанні якой распасціраліся да Тмутаракані і ўключалі нямала буйных гарадоў Русі - ад Ноўгарад-Северска да Курска. Як і іншыя землі Русі, Чарнігаўшчына таксама мела свой удзельны перыяд. Вялікім чарнігаўскім князям дзякуючы пагадненню 1190 г. і рашэнню княскага з'езда 1226 г. удалося захаваць сваё сеньёральнае становішча ва ўсёй Чарнігаўшчыне. Чарнігаўскія Ольгавічы небеспаспяхова змагаліся з Мананахавічамі за Кіеў, прэтэндавалі на галіцкую спадчыну, а ў 1239 г., карыстаючыся наездам літоўцаў на Смаленшчыну, занялі стольны горад. Не захавалася звестак аб колькі-небудзь прыкметных сувязях Чарнігаўшчыны з блізкім Турава-Пінскім княствам, апрача, мабыць, гандлёвых. Чарнігаўшчына на Русі была вядома сваім шырокім гандлёвым прадпрымальніцтвам. У 1234-1238 гг. чарнігаўскі князь Міхайла Усеваладавіч і яго сын Расціслаў захапілі Галіч. Пасля вяртання Данілы Раманавіча ў Галіч Расціслаў Міхайлавіч збег у Венгрыю. У 20-30-х гг. валынска-літоўскія адносіны былі пераважна саюзніцкімі.

Рэдкія захаваныя крыніцы, на жаль, мала што канкрэтна гавораць пра ўзаемадзеянне ўнутрыпалітычных, сацыяльных і гаспадарчых працэсаў у арэале беларуска-літоўскіх зямель. Развіццё гаспадаркі давала насельніцтву Беларусі магчымасць няблага існаваць без пастаянных грабежніцкіх набегі на памежныя землі ці ва ўсякім разе пры значна меншай знешняй ваенна-палітычнай актыўнасці. Зусім іншы працэс назіраўся на землях суседняй Літвы, для якой ваенныя здабыткі (спачатку без далёкіх палітычных мэт) заставаліся істотнай умовай выжывання.

Тэма 6. Барацьба з крыжацкай агрэсіяй і нашэсцем мангола-татараў

1. Знешнепалітычнае становішча беларускіх зямель у пачатку XIII ст.
2. Напад нямецкіх феадалаў на Усходнюю Прыбалтыку і Полацкую зямлю.
3. Роля насельніцтва беларускіх зямель у стрымліванні нямецкага прасоўвання на ўсход у XIII ст.
4. Роля беларускага народа ў барацьбе з мангола-татарамі.

XIII стагоддзе ў гісторыі Беларусі – не толькі перыяд феадальнай раздробленасці, але і час, калі на долю усходніх славя выпалі вялікія выпрабаванні. У той ці іншай ступені закранулі яны і лёс жыхароў тагачаснай Беларусі. Насельніцтва беларускіх зямель вымушана было бараніцца ад пагрозы адразу з двух бакоў – ад татара-мангольскай навалы з усходу і крыжацкай агрэсіі з поўначы.

У адрозненне ад зямель Беларусі, якія да XIII ст. прайшлі некалькі стады дзяржаўна-палітычнага развіцця, Літва яшчэ толькі стаяла на парозе сваёй дзяржаўнасці. Яе ваенная дзейнасць, сістэматычныя набегі на суседнія і больш далёкія землі (як і абарона ўласнай тэрыторыі), былі жыццёвай неабходнасцю. Гэта дазваляла не адчуваць недахопу вытворчых сіл і замаруджвала іх эвалюцыю. Частае адцягненне сталага мужчынскага насельніцтва ад хатніх спраў (не кажучы ўжо пра людскія страты) далёка не заўсёды кампенсавалася трафеемі. Існаваў, праўда, іншы бок ваеннай актыўнасці. Для дасягнення сваіх мэт Літва нярэдка павінна была аб'ядноўваць намаганні некалькіх родаплемянных супольнасцей, заможных і ўплывовых князёў (кунігасаў), што спрыяла зараджэнню цэнтралізацыі на гэтай яшчэ дадзяржаўнай стады. Наколькі ваенныя поспехі маглі апырэджваць грамадскае і гаспадарчае развіццё краіны, сведчыць вопыт Жамойці, якая без дадатковай дапамогі нанесла некалькі моцных паражэнняў войску Тэўтонскага ордэна. Між тым яна заўсёды адставала ад другога рэгіёна Літвы, Аўкштайціі, па развіцці сацыяльных працэсаў, фарміраванні зямельнай уласнасці, колькасці гарадоў і насельніцтва і інш.

Фарміраванне літоўскай канфедэрацыі ў першай палове XIII ст. і яе пераход да новых палітычных адносін з суседнімі землямі, верагодна, спрыялі развіццю сустрэчных аб'яднальных тэндэнцый. На адносіны з Літвой уплывалі шматвекавое сумеснае жыццё заходнерускага і балцкага этнасаў, міграцыйныя працэсы, каланізацыя значнай часткі літоўскага абшару продкамі беларусаў. Невыпадкова ў Вільні і Троках і полацкіх калоніях у Герцыке і Кукейносе з даўніх часоў існавалі праваслаўныя цэрквы. Царква, як вядома, ішла поруч з пасяленцамі. Націск з паўночнага захаду і поўдня ўмацоўвала супольнасць літоўска-беларускіх зямель, якая яшчэ толькі ўсталёўвалася. Для беларускага насельніцтва пагроза

мангольскага нашэсця ў 30-50-х гг. XIII ст. стала асноўнай у вызначэнні адносін з Літвой. Пра яго магчымыя драматычныя вынікі сведчылі шматлікія бежанцы з Кіеўшчыны і Усходняй Русі і непасрэдны палітычны вопыт першых сутыкненняў з Ардой. Для Літвы ўсё больш актуальнай станавілася пагроза нямецкай экспансіі, неабходнасць аб'яднання ўласных зямель, нармалізацыя і ўмацаванне адносін з беларускімі княствамі як найбольш блізкімі і рэальнымі яе саюзнікамі.

Мангола-татарскае нашэсце 30-50-х гг. XIII ст. падарвала і ў лепшым выпадку перафарміравала палітычныя і гаспадарчыя сувязі Беларусі з усходнімі і паўднёвымі княствамі Русі, павялічыла значэнне заходняга вектара. Унутры літоўска-беларускага арэала гэта вяло да ўзмацнення літоўска-беларускай супольнасці і захавання патэнцыяў да яе далейшага тэрытарыяльнага пашырэння.

У пачатку XIII стагоддзя у Цэнтральнай Азіі склалася моцная Мангольская дзяржава. У 40-я гады пачаўся яе паход на захад. Першымі сярод усходніх славян пад удар мангола-татарскага нашэсця трапілі старажытнарускія княствы. У 1240 годзе быў захоплены Кіеў, потым орды заваёўнікаў накіраваліся на Галіцка-Валынскую зямлю. Сярод беларускіх гарадоў, што былі зруйнаваны манголамі, можна назваць гарады поўдня Беларусі – Гомель, Бярэсце, Мазыр і Тураў. Вядома паданне, змешчанае у беларуска-літоўскіх летапісах, што непадалёку ад Мінска, каля горада Крутагор'е адбылася бітва, ў якой войскі Міндоўга разграмілі войскі хана Койдана. Ад таго часу гэта мястэчка стала называцца Койданава (сучасны – Дзяржынск). Аднак больш дакладных звестак, акрамя летапісаў, гэтай падзеі не знойдзена.

Аднак мангольская навала 1238 – 1241 гадоў не закранула большасць тэрыторыі Беларусі. Не зведала мангола-татарскага нашэсця Полацкая земля.

У далейшыя гады – (татара-мангольскае іга праснавала на старажытнарускіх княства больш за 200 год) – набегі мангола-татарскіх войскаў на беларускія землі мелі эпизадычны характар. Яны адбыліся ў 1258, 1259, 1275 і 1287 гады.

У гэтых паходах мангола-татары рабавалі маёмасць, спальвалі гарады, зводзілі людзей у палон. Але накласці пастаянную даніну, усталяваць пастаянны кантроль на мясцовымі княствамі праз выдачу “ярлыкоў”, як гэта было у рускіх землях, на Беларусі татары-манголы не змаглі.

Татара-мангольскае іга на тэрыторыі Беларусі не было усталявана. Але пагроза такой небяспекі пастаянна працягва існаваць, падштурхоўвала да пошукаў шляхоў ёй супрацьстаяць.

Не меншая небяспека склалася у тыя ж гады з паўночнага захаду. Асабліва яна датычылася Полацкай зямлі.

У 1201 годзе з дазволу полацкага князя Уладзіміра ў вусці р. Дзвіны немецкім крыжыцкім ордэнам была была пабудавана крэпасць Рыга, а у

1202 утварыўся ордэн мечаносцаў. Мэтай яго была хрысціянізацыя мясцовага насельніцтва (дарэчы – таму і полацкі князь не быў супраць), а на самой справе – заваёва Ніжнядзвінскіх полацкіх зямель. У выніку полацкае княства страчвала выхад да Балтыйскага мора і адпаведна да ўсёй Еўропы.

Таму ўжо ў 1203 годзе адбылася першая сутычка полацкага войска з крыжакамі, але яна завершылася неудала. Лівы ад гэтага часу пачалі плаціць даніну ўжо не Полацку, а Ордэну.

У наступныя гады Ордэн мечаносцаў, які з 1237 г. называўся Лівонскім, узяў пад свой кантроль землі латгалаў і ліваў па ніжнім цячэнні Дзвіны, былі захоплены полацкія гарады Кукейнас (1208) і Герцыке (1209), у 1224 г. імі быў заняты эстонскі горад Тарту (Юр'еў).

Крыжацкая пагроза прымушала ісці на ваенны саюз Полацка з Ноўгарадам і Полацка з Літвой. Дачка полацкаі-віцебскага князя Брачыслава — Параскева стала жонкай Аляксандра Яраславіча наўгородскага (Неўскага) у 1239 г. Але пераможныя бітвы з крыжакамі на р. Нява ў 1240 г. і Чудскім возеры ў 1242 г., у якіх прымалі удзел і полацкія дружыны, карэнным чынам сітуацыю не змянілі. Полацкая зямля паступова губляла сваю магутнасць і былую веліч.

У такіх абставінах палачане і пайшлі на саюз з землямі Верхняга Панямоння, сталіцай якіх быў Наваградак, праз запрашэнне на сваё княжанне літоўскіх князёў. У канцы 50 — пачатку 60-х гг. XIII ст. на полацкім княжанні з'яўляецца першы літоўскі князь Таўцівіл. Пачынаецца перыяд існавання Полаччыны ў саюзе з Літвой ў новай дзяржаве — Вялікім Княстве Літоўскім.

Тэма 7. Рэлігія і культура беларускіх зямель у IX – першай палове XIII ст.

1. Язычніцкія вераванні.
2. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях.
3. Роля царквы у грамадскім жыцці.
4. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч.
5. Манументальнае і абарончае дойлідства.
6. Жывапіс, кніжкая графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

Важнейшай новай рысаў грамадскага жыцця ў сярэднявечча на тэрыторыі Беларусі стала з’яўленне хрысціянскай царквы.

Царква ў перыяд сярэднявечча – гэта арганізацыя духавенства і веруючых, якая пачынае адыгрываць значную ролю ў жыцці грамадства, была цесна звязана з дзяржаўнай уладай, мела сваю унутраную арганізацыю, аказала вызначальны ўплыў на стан і развіццё культуры і духоўнага жыцця.

Распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях пачынаецца з канца X-га стагоддзя.

Першыя славянскія супольнасці, якія жылі тут – крывічы, дрэгавічы, радзімічы, балты і іншыя былі паводле сваіх вераванняў і культу язычнікамі (ці паганцамі. Тэрмін утвораны ад лацінскага слова “паганус” – язычнік). Язычніцкі перыяд у нашай гісторыі вымяраецца тысячагоддзямі і з’яўляецца самым працяглым па часе. Язычніцтву Беларусі, як і іншых краін, характэрна шматбожжа. Усе яны пакланяліся праявам навальнага асяродзя, якія атаясамліваліся з адпаведнымі багамі: Сварог – бог неба і нябеснага агню, Дажбог – бог сонечнага святла, Перун – бог грому, маланкі і дажжу, Хорс – бог Сонца, Волас (Велес) – бог жывёлагадоўлі і інш. Менавіта ад іх залежала жыццё чалавека.

Аднак на мяжы першага тысячагоддзя язычніцкія вераванні паступова змяняюцца монатэістычнымі вераваннямі. Прынцыпова новым было тое, што замест шматбожжа з’яўляецца вераванне ў сілу аднаго бога, што афармляецца ў выглядзе адпаведнай рэлігіі. (язычніцтва – не рэлігія, а вераванні. Рэлігія – стройная сістэма поглядаў). Узнікненне рэлігіі, веры у аднаго бога, было звязана з этапам узнікнення і умацавання монаэтнічных дзяржаў, неабходнасцю падмацаваць існаванне адзінства улады на зямле (у дзяржаве, княстве) як і адзінства на небе. (Бог – на небе, Князь – на зямле).

У канцы X ст. і на тэрыторыю сучаснай Беларусі пачынае пранікаць адна з буйнейшых рэлігій – хрысціянства, прычым у абодвух яе формах – і праваслаў’е, і каталіцызм. Трывалыя сувязі ўсходніх славян з Візантыяй спрыялі прыняццю пераважна праваслаўных абрадаў, і да сама Візантыйская царква разглядала усходнеславянскія княствы як рэгіён

свайго уплыву. Носьбітамі хрысціянства каталіцкага абраду на беларускіх землях былі крыжацкія ордэны, сувязі з прадстаўнікамі каталіцкай скандынавіі і Польшчы.

Прамых звестак пра хрышчэнне Беларусі няма. У нас не было такіх падзей, як у Кіеве ў 988 годзе і у Ноўгарадзе (публічнае знішчэнне язычніцкіх багоў, прымусовае прывядзенне кіеўлян на Дняпро з мэтай хрышчэння, крывавая бойка у Ноўгарадзе).

Распаўсюджанне хрысціянства у полацкай і тураўскай землях пачыналася з прыняцця веры прадстаўнікамі вышэйшай значы – князямі, членамі іх сямей, асобамі з акружэннем князі іншымі прадстаўнікамі улады. Паступова пашыралася кола вернікаў сярод іншых плыняў насельніцтва, перш за усе гарадскога. Аднак у сельскай мясцовасці працэс хрысціянізацыі ішоў вельмі марудна, павольна, паступова выцясняючы язычніцтва. На нашай тэрыторыі у перыяд распаўсюджання хрысціянства амаль не было праяў жорсткасці у барацьбе з язычніцтвам, як гэта было у некаторых краснах. Хрысціянства на Беларусі больш памяркоўна ставілася да захавання у насельніцтва, асабліва сярод сялянства, язычніцкіх звычаяў. Каб не даводзіць справу да абвастрэння сітуацыі, праваслаўная царква нават была вымушана успрыняць некаторыя язычніцкія рытуалы, святы, традыцыі.

Спрыяла распаўсюджанню новай рэлігіі раздача зямель прадстаўнікам царквы, будаўніцтва манументальных культавых збудаванняў, утварэнне царкоўнай структуры.

З прыходам новай рэлігіі паўсюдна ў гарадах, пры княжацкіх замках у XII стагоддзі узнікаюць культавыя збудаванні хрысціянства. Ужо ў канцы IX ст. у Полацку была пабудавана першая царква імя Багародзіцы. У гэтую царкву ў XI ст. былі перанесены мошчы невядомых святых. У сярэдзіне XI стагоддзя быў пабудаваны вялікі саборны храм – Сафія. Такія ж існавалі ў Кіеве і Ноўгарадзе. Полацкая Сафія з’яўлялася яскравым увасабленнем ідэі магутнасці, адзінства і непадуладнасці. У XII стагоддзі ў Полацку было не менш 10 культавых манументальных збудаванняў, тры манастыры. Да сённяшняга часу захавалася Спаская царква Ефрасіннеўскага манастыра. Выдатныя храмы хрысціянства таго часу былі пабудаваны ў Гародне (3 царквы, сярод іх – Барысаглебская (каложская) царква), ў Тураве, Віцебску, Менску, Наваградку, Ваўкавыску, Пінску і інш. гарадах.

Разам з тым, у XI – XIII стст. працягвалі існаваць язычніцкія свяцілішчы, дзе людзі працягвалі пакланяцца язычніцкім багам. Гэтую з’яву гісторыкі і называюць “дваверства”. Яна адлюстроўвала складаны шлях хрысціянства сярод славянскага насельніцтва.

XIII ст. пакінула вельмі мала помнікаў мураванага дойлідства. Усе яны з’яўляюцца прыкладамі абарончай архітэктуры. Найбольш вядомы і добра захаваны – вежа ў Камянцы. У Наваградку ў канцы XIII ст. была ўзведзена абарончая вежа, якая пазней уключана ў сістэму ўмацаванняў

наваградскага замка. Будаўнічыя матэрыялы і тэхніка архітэктурных форм сведчаць аб рамана-гатычным вобліку помнікаў. Плінфа замяняецца вялікапамернай брусковай цэглай, сцены зроблены ў вендскай сістэме муроўкі, ускладняецца канструкцыя скляпенняў, яны становяцца нервюрнымі. Ужо ў другой палове XIII ст. мураваная архітэктура Беларусі набывае цалкам раманскі выгляд.

Мастацтва Беларусі IX – XIII стст. фарміравалася ва ўмовах поліэтнічнасці, функцыянавання шляху «з варагаў у грэкі», стварэння дзяржаўнасці, узнікнення гарадоў, пачатку выцяснення племянной свядомасці насельніцтва тэрытарыяльна-дзяржаўнай.

Сцены культавых збудаванняў упрыгожваліся фрэскамі (напр. полацкія Сафія і Спаса-Еўфрасінеўскі манастыр). У цэлым, развіццё манументальнага жывапісу XI – XII стст. на беларускіх землях адыбвалася ў рэчышчы візантыйскага стылю і паводле візантыйскіх канонаў. Можна казаць пра непасрэды ўплыў канстанцінопальскай і правінцыяльных школ. Даследчыкі адзначаюць таксама сляды раманскай стылістыкі.

Са з'яўленнем кнігапісання ўзнікла і кніжная графіка. Яна таксама развівалася ў рэчышчы візантыйскага мастацтва. Жывапіснае аздабленне старажытных рукапісаў выяўлялася ў афармленні ініцыялаў, заставак і канцовак, у мініяцюрах. У адрозненне ад фрэсак, умовы захоўвання кніжных мініячюр былі значна лепшымі, а таму яны захавалі свежасць і чысціню сваіх фарбаў. Развіццё мастацкага афармлення кніг ішло па лініі ўскладнення, узбагачэння дэкаратыўнасці. У аздабленні рукапісаў выкарыстаны нескладаныя геаметрычныя, раслінныя і тэраталагічныя элементы. Прыклады – Тураўскае евангелле XI ст., а таксама Мсціслаўскае, Юр'еўскае і Архангельскае евангеллі XII ст.

Утварыўшаяся хрысціянская царква мела сваю унутраную структуру – цэнтралізаванае кіраванне, пэўную іерархію. Наогул, у грамадстве з'явілася новая сацыяльная група – прафесійныя служыцелі культуры (клір) – духавенства.

На чале царквы на Русі стаяў мітрапаліт, які прызначаўся візантыйскім партыярхам. Паводле правіл візантыйскай царквы, царкоўная структура павінна была адпавядаць структуры свецкай улады. Таму у канцы X – пачатку XI стагоддзяў пачалі стварацца царкоўныя акругі – епархіі (епіскапіі). Яны тэрытарыяльна ад'ядноўвалі веруючых, межы епархій саўпадалі з межамі княстваў ці земляў, у некаторых выпадках аб'ядноўвалі некалькі іх. Начале епархій стаялі епіскапы, якія прызначаліся кіеўскім метрапалітам, але пры гэтым кандыдатура ўзгаднялася з мясцовым князем, а затым, верагодна, як гэта было у Полацкай зямлі, павінна была зацверджана Вечам.

Гісторыкі прыйшлі да высновы, што прыблізна ў 992 годзе была створана Полацкая епархія. У 1005 годзе была заснавана епархія у Тураве, вядома і прозвішча першага епіскапа – Фама. У далейшым тураўскімі

епіскапамі былі – Ігнацій (1137 г.), Іакім (1144 г.), Кірыл (каля 1169 г.. найбольш вядомы – Кірыла Тураўскі), Лаўрэнцый (1182 г.).

Епіскап быў у сваёй епархіі вышэйшым прадстаўніком царквы. Яму належала права пропаведзі і нагляду за казаннямі святароў. Ён меў права рыхтаваць усе богаслужэбныя акты, назначаць святароў. Епіскап быў галоўным начальнікам усіх царкоўных устаноў і ўсяго духавенства яго епархіі. Таксама ён меў права суда над царкоўнікамі па усіх грамадзянскіх і крымінальных справах і часткова права суда над вернікамі (міранамі).

Ніжняў царкоўнай ячэйкай быў прыход, цэнтрам якога з’яўлялася царкоўная пабудова ў горадзе ці на вёсцы. Цэрквы будаваліся на сродкі епіскапаў, князёў ці іншых багатых людзей (баяр, купцоў). Саборы, цэрквы і манастыры сталі самымі велічнымі і прыгожымі будынкамі.

Царква мела значныя матэрыяльныя сродкі. Па-першае, яны складаліся з часткі феадальнай ренты – князі перадавалі царкве дзесяціну (дзесятую частку) ад даніны, якую ён збіраў у розных формах. Па-другое, на карысць царквы ішлі сродкі ад судовых спраў, якія разглядаліся епіскапскім судом (сямейныя і шлюбныя справы). Па-трэцяе, паступова епархіі атрымлівалі ва ўвалоданне землі, а таксама і сялян, даходы ад якіх ішлі епархіі.

Такім чынам, з увядзеннем хрысціянства на беларускіх землях узнікла узнікла асобная ветвь улады – царква, якая стала неад’емнай часткай сярэднявечнага грамадства. Вера ў адзінага бога Ісуса Хрыста, якую прынесла і ўпарта распаўсюджвала хрысціянства, адпавядала адзінаўладдзю князя ў дзяржаве. Хрысціянскае веравучэнне сцвярджала, што ўсякая ўлада ад Бога, а ўсё, што ад бога, з’яўляецца свяшчэнным і нязменным. Нездарма таму прыняцце хрысціянства супала па часе з усталяваннем дзяржаўнасці у беларускіх землях, было важным інструментам гэтага працэса.

Таму духавенства падтрымлівала свецкую уладу, адстойвала і садзейнічала распаўсюджанню ідэі моцнай княжэцкай ўлады ў дзяржаве, была ёй апорай. З свайго боку, свецкая ўлада была зацікаўлена ў існаванні царквы, падтрымлівала яе матэрыяльна. У сярэднявеччы на Беларусі царква валодала вялікімі палітычнымі правамі, мела велізарныя матэрыяльныя сродкі.

Разам з тым, прыняцце хрысціянства аказала моцны ўплыў на духоўнае жыццё грамадства. Паступова сфарміравалася саслоўе духавенства, якое склалі ў той час самыя адукаваныя і ўплывовыя людзі. Аб уплыве хрысціянства на развіццё адукацыі, літаратуры, мастацтва, архітэктуры мы будзем гаварыць далей. Хрысціянства з яго заповедзямі станоўча ўплывала і на маральны стан грамадства (зніклі такія звычаі паганства, як ахвярапрынашэнне, многажонства, кроўная помста і інш.).

Ацэньваючы значэнне прыняцця хрысціянства, ёсць падставы сцвярджаць, што прыход на змену язычніцтву новай хрысціянскай рэлігіі

быў гістарычны абумоўлены палітычнымі і сацыяльна-эканамічнымі працэсамі, ў цэлым садзейнічаў прагрэсіўнаму развіццю грамадства, меў самыя розныя вынікі.

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэмы семінарскіх заняткаў

Тэма 1.1 Уводзіны ў дысцыпліну «Гісторыя Беларусі». Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку

План

1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду.
2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі.
3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі.
4. Перыядызацыя каменнага веку.
5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце).
6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі.
7. Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце).

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.

2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.

3. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1 / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2009. — 496 с.

4. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2 / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2011. — 464 с.

Тэма 1.2 Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным веку

1. Агульная характарыстыка бронзавага веку.
2. Гаспадарка бронзавага веку.
3. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку.
4. Гаспадарка ў жалезным веку.
5. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі.
6. Бацькоўскі род як форма сацыяльнай арганізацыі грамадства.
7. Археалагічныя культуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі.
8. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў.

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации: учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск: Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1 / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2009. — 496 с.
4. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2 / Рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БелЭн, 2011. — 464 с.

Тэма 1.3 Культура, побыт і звычай старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі

1. Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі.
2. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі.
3. Узнікненне вераванняў старажытных людзей.
4. Разнастайнасць паганства.
5. Культура старажытных людзей каменнага веку.

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации: учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск: Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1: Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.]; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск: Беларуская навука, 2018. – 598 с.
4. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. — Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. — 412 с.

Тэма 2.2 Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.

1. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі.
2. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы.
3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў.
4. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст.

5. Узнікненне і развіццё гарадоў.
6. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст.
7. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян.

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларуская навука, 2018. – 598 с.
4. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. / Г. Сагановіч. — Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.

Тэма 2.3 Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.

1. Гісторыя і развіццё Полацкай зямлі.
2. Полацкая княская дынастыя.
3. Грамадска-палітычны лад Полацкага княства.
4. Распад на ўдзельныя княствы.

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларуская навука, 2018. – 598 с.
4. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды / М. Ермаловіч. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1990. — 366 с.

Тэма 2.4 Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння

1. Беларускія княствы і гарады ў Пасожжы і Панямонні.
2. Утварэнне Тураўскага княства. Княжанне Святаполка Уладзіміравіча.

3. Узаемаадносiны Турава з Кiевам.
4. Паступовае ўзышэнне Пiнска.
5. Феадальная раздробленасць на беларускiх землях ў XII – XIII стст.
6. Перадумовы утварэння беларуска-лiтоўскай дзяржавы.

Лiтаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. Ковкель, И.И. История Беларуси: с древнейших времен до нашего времени / И.И. Ковкель, Э.С. Ярмусик. – Минск : Аверсэв, 2008. – 621 с.
4. Беларускiя летапiсы i хронiкi / Уклад. У.Арлова. – Мiнск: Беларуская навука, 1997. – 430 с.

Тэма 2.5 Барацьба з крывяцкай агрэсiяй i нашэццем мангола-татараў.

1. Знешнепалiтычнае становiшча беларускiх зямель у пачатку XIII ст.
2. Напад нямецкiх феадалаў на Усходнюю Прыбалтыку i Полацкую зямлю.
3. Роля насельнiцтва беларускiх зямель у стрымлiванні нямецкага прасоўвання на ўсход у XIII ст.
4. Роля беларускага народа ў барацьбе з мангола-татарами.

Лiтаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1 : Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.] ; отв. ред. тома: О. Н. Левко, В. Ф. Голубев ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларуская навука, 2018. – 598 с.
4. Нагаев, А.С. Практикум по истории СССР с древнейших времен до конца XVII в.: учеб. пособие для студентов-заочников 1 курса ист.фак. пед. ин-тов / А.С. Нагаев, В.Н. Огнев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1991. – 191 с.

Тэма 2.6 Рэлігія i культура на беларускiх землях у IX – першай палове XIII ст.

1. Язычніцкія вераванні.
2. З'яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях.
3. Роля царквы у грамадскім жыцці.
4. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч.
5. Манументальнае і абарончае дойлідства.
6. Жывапіс, кніжкая графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

Літаратура:

1. Новик, Е.К. История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.: учебное пособие / Е.К.Новик, И.Л.Качалов, Н.Е.Новик. – 4-е изд. испр. и доп. – Минск: Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.
2. История Беларуси в контексте европейской цивилизации : учеб. пособие / С. А. Елизаров [и др.]. – 2 изд., испр. – Минск : Выш. шк., 2016. – 398 с.
3. Гісторыя Беларусі [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://elib.psu.by:8080/handle/123456789/9118>.
4. Вялікі гістарычны атлас Беларусі: У 3 тамах. Т. 1. – Мінск : Белкартаграфія, 2009. – 244 с.

**Пералік заданняў і кантрольных мерапрыемстваў кіруемай
самастойнай работы студэнтаў**

**Тэма: Культура, быт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі
Беларусі (2 гадзіны - семінар)**

**Першы модуль (скласці канспект па тэме на падставе зместу
вучэбнай літаратуры і інтэрнет-рэсурсаў)**

1. Гістарыяграфія пытання.
2. Сувязь творчай дзейнасці з працай чалавека, кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі, спосабамі гаспадарання, сацыяльным асяроддзем, філасофскімі і рэлігійнымі ўяўленнямі.
3. Сінкрэтызм першабытнай культуры.

Другі модуль (падрыхтаваць даклады па адзначаным пытанням)

1. Узнікненне веры старажытных людзей у звышнатуральныя ўласцівасці неадушаўлёных прадметаў. Фантастычныя ўяўленні аб роднасці груп людзей з татэмамі – пэўным відам жывёл, раслін і прыродных з’яў.
2. Разнастайнасць і разгалінаванасць паганства. Вера балтаў і ранніх славян у існаванне шматлікіх багоў. Сонечны культ і культ агню.
3. Персанажы народнай дэманалогіі. Вербальная і невербальная магія, замовы, праклёны. Ушанаванне продкаў, пахавальныя рытуалы, памінкі.

**Трэці модуль (на падставе дадатковай літаратуры і інтэрнет-
рэсурсаў скласці параўнальную табліцу. “Развіццё матэрыяльнай
культуры у першабытным грамадстве”. Параметры параўнання
вызначыць самастойна)**

1. Музычныя інструменты, мастацкія вырабы і ўпрыгожванні. Арнаментнае аздабленне глінянага посуду і прылад працы.
2. Старажытная скульптура Беларусі.
3. Керамічныя рэльефныя ўзоры.
4. Характар і традыцыі выяўленчага мастацтва Беларусі ў старажытнасці.

Тэма: Балты і славяне ў VI – VIII стст. (2 гадзіны - семінар)

Першы модуль (падрыхтаваць даклад)

1. Гістарыяграфія і крыніцы. Этнічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі.

Другі модуль (падрыхтаваць канспект)

1. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі.

Трэці модуль (падрыхтаваць прэзентацыю)

1. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. Ваенная дэмакратыя і зараджэнне дзяржаўнасці ў славян.

Тэма: Рэлігія і культура на беларускіх землях у IX – першай палове XIII ст. (2 гадзіны – семінар)

Першы модуль (падрыхтаваць даклад)

1. Язычніцкія вераванні.
2. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях.
3. Роля царквы у грамадскім жыцці.

Другі модуль (падрыхтаваць канспект)

1. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч.

Трэці модуль (падрыхтаваць прэзентацыю)

1. Манументальнае і абарончае дойлідства.
2. Жывапіс, кніжкая графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

Патрабаванні да выканання самастойнай работы студэнтаў

№ п/п	Назва тэмы, раздзела	Колькасць гадзін на СРС	Заданне	Форма выканання
1.	Уводзіны ў дысцыпліну “Гісторыя Беларусі”. Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку	4	Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду. Перыядызацыя першабытнай гісторыі. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі. Перыядызацыя каменнага веку. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце). Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі.	Справаздача па індывідуальных заданнях.
2.	Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным веку	10	Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце). Агульная характарыстыка бронзавага веку. Гаспадарка бронзавага веку. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку. Гаспадарка ў жалезным веку. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі.	Падрыхтоўка паведамленняў
3.	Культура, побыт і звычай старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі	6	Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі. Узнікненне вераванняў старажытных людзей, разнастайнасць	Падрыхтоўка паведамленняў

			паганства. Культура старажытных людзей каменнага веку.	
4.	Балты і славяне ў VI – VIII стст.	6	Гістарыяграфія і крыніцы. Этнічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. Ваенная дэмакратыя і зараджэнне дзяржаўнасці ў славян.	Справаздача па індывідуальных заданнях
5.	Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.	6	Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст. Узнікненне і развіццё гарадоў. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян.	Падрыхтоўка прэзентацый
6.	Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.	4	Гісторыя і развіццё Полацкай зямлі. Полацкая княская дынастыя. Грамадска-палітычны лад Полацкага княства. Распад на ўдзельныя княствы.	Падрыхтоўка дакладаў
7.	Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і	8	Беларускія княствы і гарады ў Пасожжы і Панямонні. Утварэнне Тураўскага княства. Княжанне Святаполка Уладзіміравіча.	Справаздача па індывідуальных заданнях

	Верхняга Панямоння		Узаемаадносiны Турава з Кiевам. Паступовае ўзышэнне Пiнска. Феадальная раздробленасць на беларускiх землях ў XII – XIII стст. Перадумовы утварэння беларуска-лiтоўскай дзяржавы.	
8.	Барацьба з крыжацкай агрэсiяй i нашэсцем мангола-татараў	4	Знешнепалiтычнае становiшча беларускiх зямель у пачатку XIII ст. Напад нямецкiх феадалаў на Усходнюю Прыбалтыку i Полацкую зямлю. Роля насельнiцтва беларускiх зямель у стрымлiванні нямецкага прасоўвання на ўсход у XIII ст. Роля беларускага народа ў барацьбе з мангола-татарами.	Справаздача па iндывiдуальных заданнях
9.	Рэлігія i культура на беларускiх землях у IX – першай палове XIII ст.	8	Язычнiцкiя вераваннi. З’яўленне i распаўсюджанне хрысцiянства на беларускiх землях. Роля царквы у грамадскiм жыццi. Жыццё i дзейнасць рэлігiйна-асветнiцкiх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляцiч. Манументальнае i абарончае доiлiдства. Жывапіс, кнiжкая графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.	Падрыхтоўка дакладаў
	Усяго:	56		

РАЗДЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Прыкладны спіс пытанняў да заліку

1. Прадмет вывучэння гісторыі Беларусі.
2. Агульная гістарыяграфія гісторыі Беларусі.
3. Фармацыйны падыход да вывучэння гісторыі.
4. Перыядызацыя каменнага веку ў гісторыі чалавецтва.
5. З'яўленне вытворчых форм гаспадаркі ў перыяд неаліта.
6. Гісторыя як навука, яе метады і прынцыпы.
7. Перыядызацыя ў вывучэнні першабытнага грамадства
8. Позні палеаліт на тэрыторыі Беларусі.
9. Этнічны склад насельніцтва Беларусі перыяду бронзавага веку.
10. Перыядызацыя гісторыі Беларусі.
11. Цывілізацыйны падыход да вывучэння гісторыі.
12. Насельніцтва Беларусі ў новым каменным веку (неаліце).
13. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду.
14. Археалагічная перыядызацыя перыяду першабытнага грамадства.
15. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі.
16. Ранні і сярэдні палеаліт на тэрыторыі Беларусі.
17. Гаспадарка і сацыяльныя адносіны ў перыяд мезаліта.
18. Прылады працы і гаспадарчыя заняткі людзей ў познім палеаліце.
19. Археалагічныя культуры плямён мезаліта на тэрыторыі Беларусі.
20. Уплыў кліматычных умоў на засяленне людзьмі тэрыторыі Беларусі.
21. Характарыстыка бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі.
22. Культурны плямён насельніцтва Беларусі бронзавага веку.
23. Гаспадарчае жыццё насельніцтва Беларусі перыяду бронзавага веку.
24. Вытворчыя формы гаспадаркі ў перыяд жалезнага веку.
25. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі.
26. Змены ў гаспадарчым жыцці насельніцтва Беларусі ў перыяд неаліта.
27. Сацыяльныя адносіны насельніцтва Беларусі перыяду неаліта.
28. Культурны плямён насельніцтва Беларусі перыяду неаліта.
29. Агульная характарыстыка жалезнага веку на тэрыторыі Беларусі.
30. Авалоданне насельніцтвам Беларусі вырабам і апрацоўкай жалеза.
31. Прысвойваючыя формы гаспадаркі насельніцтва Беларусі жалезнага веку.
32. Побыт насельніцтва Беларусі перыяду жалезнага веку.
33. Абмен і гандаль насельніцтва Беларусі жалезнага веку.
34. Тураўскае княства ў IX – XII стагоддзях.

35. Беларускія землі ва ўмовах пагрозы татара-мангольскай і крыжацкай агрэсіі.
36. Узнікненне гарадоў на тэрыторыі Беларусі ў IX – XII стагоддзях.
37. Народная абрадовая творчасць насельніцтва Беларусі IX – XIII стагоддзяў.
38. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў другой палове I-га тысячагоддзя.
39. Полацкае княства ў IX – X стагоддзях.
40. Веча ў грамадскім жыцці на тэрыторыі Беларусі ў IX – XIII стагоддзях.
41. Сельская гаспадарка насельніцтва Беларусі IX – XII стагоддзяў.
42. Феадальнае і царкоўнае землеўладанне на тэрыторыі Беларусі ў IX – XIII стагоддзях.
43. З’яўленне славян на тэрыторыі Беларусі.
44. Манументальнае дойлідства Беларусі ў IX – XIII стагоддзях.
45. Плямёны дыгавічоў і радзімічаў на тэрыторыі Беларусі.
46. Гандаль беларускіх зямель перыяду IX – XIII стагоддзяў.
47. Полацкае княства ў XII – пачатку XIII стагоддзя.
48. Рамесная вытворчасць на тэрыторыі Беларусі ў IX – XIII стст.
49. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях.
50. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі перыяду ранняга сярэднявечча.
51. Этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў жалезным веку.
52. Змены ў сацыяльных адносінах у перыяд жалезнага веку.
53. Тэорыі паходжання тэрміна “Белая Русь”.
54. Роля і месца царквы ў грамадскім жыцці на беларускіх землях у перыяд ранняга сярэднявечча.
55. Дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва Беларусі перыяд у IX – XIII стагоддзяў.
56. Этнічныя змены насельніцтва Беларусі ў перыяд Вялікага перасялення народаў.
57. Славянскія плямёны крывічоў на тэрыторыі Беларусі.
58. З’яўленне пісьменства і яго помнікі на тэрыторыі Беларусі перыяду IX – XIII стагоддзяў.
59. Полацкае княства ў перыяд Ізяслава, Брачыслава і Усяслава Чарадзея.
60. Тураўскае княства ў XII – пачатку XIII стагоддзя.
61. Навуковыя канцэпцыі паходжання беларусаў.
62. Складванне і развіццё феадальных адносін на тэрыторыі Беларусі ў IX – XIII стагоддзях.
63. Крыніцы вывучэння гісторыі Беларусі перыяду ранняга сярэднявечча.
64. Манументальны жывапіс і кніжная графіка Беларусі IX – XIII стагоддзяў.

Метадычныя рэкамендацыі па арганізацыі і выкананні самастойнай работы студэнтаў па вучэбнай дысцыпліне “Гісторыя Беларусі”

Мэтай метадычных рэкамендацый з’яўляецца павышэнне эфектыўнасці вучэбнага працэсу, у тым ліку за кошт самастойнай работы, падчас якой студэнт становіцца актыўным суб’ектам навучання, што азначае:

- здольнасць займаць у навучанні актыўную пазіцыю;
- падрыхтаванасць мабілізаваць інтэлектуальныя і валявыя намаганні для дасягнення вучэбных мэт;
- уменні праектаваць, планаваць і прагназаваць вучэбную дзейнасць, а таксама ініцыяваць сваю пазнавальную дзейнасць на падставе ўнутранай станоўчай матывацыі;
- усведамленне сваіх патэнцыяльных вучэбных магчымасцей і псіхалагічную падрыхтаванасць да складання праграмы дзейнасці па самаразвіцці.

Віды самастойнай работы студэнтаў

<i>Рэпрадуктыўная самастойная работа</i>	Самастойнае чытанне, прагляд, канспектаванне вучэбнай літаратуры, запамінанне, пераказ, паўтарэнне вучэбнага матэрыялу і г. д.
<i>Пазнавальна-пошукавая самастойная работа</i>	Падрыхтоўка паведамленняў, дакладаў, выступленняў на семінарскіх і практычных занятках, падбор адпаведнай літаратуры, напісанне рэфератаў, курсавых, дыпломных работ і г. д.
<i>Творчая самастойная работа</i>	Удзел у навукова-даследчай рабоце, навуковых мерапрыемствах, выкананне творчых праектаў па індывідуальных і групавых заданнях і г. д.

Арганізацыя і кантроль самастойнай работы

Для паспяховага выканання самастойнай работы студэнтаў неабходна планаваць і кантроль з боку выкладчыкаў. Аўдыторная самастойная работа выконваецца студэнтамі на лекцыя і семінарскіх занятках. Для гэтага выкладчык загадзя распрацоўвае і выбудоўвае сістэму самастойнай работы, улічваючы ўсе яе формы, мэты, ажыццяўляе адбор неабходнай інфармацыі і сродкі (метадычныя) камунікацый, вызначае ролю студэнта ў гэтым працэсе і свой удзел у ім. Пытанні для самастойнай работы студэнтаў, якія прыведзены ў рабочай праграме дысцыпліны, прапануюцца выкладчыкамі напачатку вывучэння дысцыпліны. Студэнты маюць права дадаткова выбіраць тэмы, якія іх цікавяць, для самастойнай работы.

Змест дзейнасці выкладчыка і студэнта пры выкананні самастойнай работы

Асноўныя характарыстыкі	Дзейнасць выкладчыка	Дзейнасць студэнтаў
Мэта выканання СР	<ul style="list-style-type: none"> - тлумачыць мэту і сэнс выканання СР; - дае разгорнуты ці кароткі інструктаж пра патрабаванні, якія прад'яўляюцца да СР і спосабах яе выканання; - дэманструе ўзор СР 	<ul style="list-style-type: none"> - асэнсоўвае і прымае мэту СР як асабіста значную; - знаёміцца з патрабаваннямі да СР
Матывацыя	<ul style="list-style-type: none"> - раскрывае тэарэтычную і практычную значнасць выканання СР, фарміруе ў студэнта пазнавальную патрэбнасць і падрыхтаванасць да выканання СР; - надае студэнту матывацыю для дасягнення поспеху 	<ul style="list-style-type: none"> - фарміруе ўласную пазнавальную патрэбнасць у выкананні СР; - фарміруе ўстаноўку і прымае рашэнне аб выкананні СР
Кіраванне	<ul style="list-style-type: none"> - ажыццяўляе кіраванне шляхам мэтанакіраванага ўздзеяння на працэс выканання СР; - дае агульныя арыенціры выканання СР 	<ul style="list-style-type: none"> - ажыццяўляе планаванне і праектаванне СР, а таксама рацыянальнае размеркаванне часу, неабходнага для яе выканання
Кантроль і карэекцыя выканання СР	<ul style="list-style-type: none"> - ажыццяўляе папярэдні кантроль, які прадугледжвае выяўленне зыходнага ўзроўню падрыхтаванасці студэнта да выканання СР; - ажыццяўляе выніковы кантроль канчатковага вынікаў выканання СР 	<ul style="list-style-type: none"> - ажыццяўляе бягучы самакантроль за ходам выканання СР; - выяўляе, аналізуе і выпраўляе дапушчаныя памылкі і ўносіць карэктывы ў работу; - праводзіць пошук аптымальных спосабаў выканання СР; - ажыццяўляе рэфлексію ўласнай дзейнасці; - ажыццяўляе выніковы самакантроль вынікаў СР
Ацэнка	<ul style="list-style-type: none"> - на падставе параўнання вынікаў з эталонам, загадзя 	<ul style="list-style-type: none"> - на падставе параўнання вынікаў з мэтай дае

	<p>зададзенымі крытэрыямі дае ацэнку СР;</p> <p>- выяўляе тыповыя памылкі, акцэнтуючы ўвагу на станоўчыя і адмоўныя бакаў, дае метадычныя парады па выкананні СР, вызначае далейшыя кірункі выканання СР;</p> <p>- устанаўлівае ўзровень і вызначае якасць самастойнай дзейнасці студэнта, на падставе чаго фарміруе ў апошняга матывацыю дасягнення поспеху ў вучэбнай дзейнасці</p>	<p>самаацэнку сваім пазнавальным магчымасцям, здольнасцям і якасцям</p>
--	---	---

Пазааўдыторная самастойная работа студэнтаў (далей – самастойная работа) – вучэбная, вучэбна-даследчая, навукова-даследчая дзейнасць студэнтаў, якая ажыццяўляецца ў пазааўдыторны час па заданні і пры метадычным кіраўніцтве выкладчыка, але без яго непасрэднага ўдзелу. Яна прадугледжвае:

- падрыхтоўку да аўдыторных заняткаў і выкананне адпаведных заданняў;
- самастойную работу па вывучэнні тэм вучэбных дысцыплін у адпаведнасці з вучэбнымі праграмамі;
- напісанне эсэ;
- выкананне рэйтынговых кантрольных і курсавых работ;
- падрыхтоўку да кантрольных выпрабаванняў, у тым ліку да комплексных экзаменаў і залікаў;
- удзел у навуковых мерапрыемствах (выставы, канферэнцыі, сімпозіумы, семінары і г. д.).

Выкананне студэнтамі любога віда самастойнай работы прадугледжвае наступныя этапы:

- пастаноўка мэты самастойнай работы;
- канкрэтызацыя пазнавальнай задачы;
- самаацэнка падрыхтаванасці да самастойнай работы па вырашэнні пастаўленай задачы;
- выбар адпаведных сродкаў вырашэння пастаўленай задачы;
- планаванне самастойнай работы па вырашэнні задач самастойна альбо пры дапамозе выкладчыка;
- рэалізацыя праграмы выканання самастойнай работы.

Пералік сродкаў дыягностыкі вынікаў вучэбнай дзейнасці студэнтаў

Для кантролю кампетэнцый выкарыстоўваюцца наступныя формы

1. Вусная форма:

- паведамленні
- вуснае апытанне
- залік
- экзамен
- абарона прэзентацый

2. Пісьмовая форма:

- тэсты
- тэрміналагічны дыктант
- эссе

3. Вусна-пісьмовая форма:

- справаздачы па аўдыторных семінарскіх заняткаў з наступнай вуснай абаронай
- справаздачы па самастойнай працы студэнтаў з наступнай вуснай абаронай

Крытэрыі ацэнак вынікаў вучэбнай дзейнасці студэнта

	Крытэрыі ацэнкаў
залічана	<p>Няпоўнае знанне праграмага матэрыялу на узроўні памяці, наяўнасць значных, але выпраўленых з дапамогай выкладчыка памылак, цяжкасці ў прымяненні спецыяльных і інтэлектуальных уменняў, імкненне да пераадолення цяжкасцей, праяўленне адказнасці, самакрытычнасці. Асваенне вучэбнага матэрыялу на рэпрадукцыйным узроўні і няпоўнае яго ўзнаўленне, наяўнасць памылак, якія можна выправіць пры дадатковых пытаннях. Усвядомленае ўзнаўленне праграмага матэрыялу, у тым ліку рознай ступені складанасці, з некаторымі памылкамі. Поўнае ўзнаўленне праграмага матэрыялу, у тым ліку прымяненне ведаў, спецыяльных, агульнавучэбных і інтэлектуальных уменняў з дапамогай выкладчыка. Праявы настойлівасці і імкненне пераадолець цяжкасці. Авалоданне праграмным матэрыялам, у тым ліку рознай ступені цяжкасці, праявы добрасумленнасці, адказнасці, самаацэнкаў і г. д. Свабоднае валоданне праграмным матэрыялам рознай ступені цяжкасці ў незнаёмай сітуацыі, выкананне заданняў творчага характару. Высокі ўзровень самастойнасці і эрудыцыі.</p>
не залічана	<p>Адсутнасць адказу або адмова ад адказу. Распазнанне аб'екта вывучэння, асобных тэрмінаў і фактаў, праявы імкнення пераадолець вучэбныя цяжкасці, праяўленне інтарэсу да вывучэння прадмета, адлічча вызначэнняў, структурных элементаў ведаў, праявы валявых намаганняў і матывацыя вучэння.</p>

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

ПРАГРАМА ПА ДЫСЦЫПЛІНЕ «ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ»
(раздзелы « Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тысяч гадоў да н.э. – V ст. н.э.)» і «Беларусь у VI – сярэдзіне XIII ст.»)

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Раздзел 1. Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тысяч гадоў да н.э. – V ст. н.э.)

Тэма 1.1. Уводзіны ў дысцыпліну “Гісторыя Беларусі”
Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку. “Гісторыя Беларусі” як навучальная дысцыпліна. Змест і структура курса. Характарыстыка вучэбнай літаратуры. Асаблівасці навуковай гістарычнай тэрміналогіі.

Пачатак засялення чалавекам тэрыторыі сучаснай Беларусі. Гістарыяграфія пытання. Сляды знаходжання першых пасяленцаў, старажытныя стаянкі. Неандэртальцы і краманьёнцы. Умовы жыцця, прылады працы і зброя, асноўныя заняткі. Крэмнездабываючая справа. Мацярынская радавая абшчына як сацыяльная арганізацыя. Плямёны і археалагічныя культуры каменнага веку, меркаванні аб іх этнічнай прыналежнасці. Рэлігійныя вераванні і абрады. Першабытнае мастацтва.

Тэма 1.2. Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным веку.

З’яўленне індаеўрапейцаў, іх балцкая галіна на беларускіх землях. Узаемадзеянне з даіндаеўрапейскім насельніцтвам. Узнікненне і развіццё вытворчых формаў гаспадарання. Плаўка і апрацоўка металаў. Зараджэнне грамадскага падзелу працы. Першапачатковы абмен. Бацькоўскі (патрыярхальны) род. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў.

Тэма 1.3. Культура, быт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі.

Гістарыяграфія пытання. Сувязь творчай дзейнасці з працай чалавека, кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі, спосабамі гаспадарання, сацыяльным асяроддзем, філасофскімі і рэлігійнымі ўяўленнямі. Сінкрэтызм першабытнай культуры. Узнікненне веры старажытных

людзей у звышнатуральныя ўласцівасці неадушаўлёных прадметаў. Фантастычныя ўяўленні аб роднасці груп людзей з татэмамі. Разнастайнасць і разгалінаванасць паганства. Вера балтаў і ранніх славян у існаванне шматлікіх багоў. Сонечны культ і культ агню. Персанажы народнай дэманалогіі. Вярбальная і невярбальная магія, замовы, праклёны. Ушанаванне продкаў, пахавальныя рытуалы, памінкі. Музыкальныя інструменты, мастацкія вырабы і ўпрыгожванні. Арнаментнае аздабленне глінянага посуду і прылад працы. Старажытная скульптура Беларусі. Керамічныя рэльефныя ўзоры. Характар і традыцыі выяўленчага мастацтва Беларусі ў старажытнасці.

Раздзел 2. Беларусь у VI – сярэдзіне XIII ст.

Тэма 2.1. Балты і славяне ў VI – VIII стст.

“Вялікае перасяленне” народаў у Еўропе і насельніцтва Беларусі. Банцараўская, калочынская, пражская і іншыя археалагічныя культуры. Змешанае пражыванне славян з балтамі. Канчатковы распад патрыярхальнага роду. Заняткі насельніцтва, рэлігійныя вераванні, пахавальныя абрады. Ваенная дэмакратыя і зараджэнне дзяржаўнасці ў славян.

Тэма 2.2. Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.

Аб’яднанні крывічоў-палачан, дрыгавічоў, радзімічаў. Плямёны яцвягаў, літоўцаў у Верхнім Панямонні. Славянізацыя мясцовага балцкага насельніцтва. Асноўныя канцэпцыі аб паходжанні беларусаў. Трансфармацыя радавой абшчыны ў суседскую. Шматукладнае грамадства. Зараджэнне феадалізму. Сінтэзны і бяссінтэзны шляхі развіцця феадалізму. Сельская гаспадарка. Рамяство. Гандаль. Узнікненне гарадоў. Сацыяльная дыферэнцыяцыя насельніцтва. Сяляне-земляробы. Знаць і дружына. Княжацкая ўлада.

Тэма 2.3. Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.

Першыя пісьмовыя звесткі пра Полацк. Кіеўская Русь. Узаемаадносіны Полацка з Кіевам і Ноўгарадам. Полацкая дынастыя князёў. Рагвалод. Рагнеда. Захоп Уладзімірам Святаслававічам Полацкай зямлі. Аднаўленне незалежнасці. Полацкі князь Ізяслаў. Узмацненне Полацкага княства ў XI ст. Брачыслаў, Усяслаў Чарадзей. Бітва на Нямізе. Паўстанне ў Кіеве і абранне Усяслава Полацкага вялікім князем кіеўскім. Вяртанне Усяслава ў Полацк. Апошнія спробы кіеўскіх князёў

падпарадкаваць Полацк і Менск. Барацьба паміж Полацкам і Менскам у другой палове XII ст. Грамадска-палітычны лад у Полацкай зямлі-княстве. Рысы сярэднявечнай рэспублікі ў Полацку. Гарады Полацкай зямлі. Феадальная раздробленасць. Распад Полацкай зямлі на ўдзельныя княствы (гарады-дзяржавы): Полацкае, Віцебскае, Менскае, Друцкае, Ізяслаўскае, Лагожскае.

Тэма 2.4. Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння

Тураўскае княства. Бярэсце – гістарычны цэнтр Сярэдняга Пабужжа. Выдзяленне Драгічына пад Бугам у якасці ўдзельнага княства. Смаленскія крывічы. Узнікненне і развіццё Слаўгарада і Крычава. Мсціслаў і Мсціслаўскае ўдзельнае княства. Узнікненне Гомеля як племяннога цэнтра радзімаў. Развіццё горада ў X—XIII стст. Чачэрск і Рэчыца. Мазыр і Брагін – дрыгавіцкія гарады ў складзе Кіеўскага княства. Беларускія княствы і гарады ў Верхнім Панямонні. Гарады Гародня, Ваўкавыск, Слонім, Наваградак і Наваградская зямля. Пачатак барацьбы з рыцарамі-крыжакамі. Кукенойскае і Герцыкскае княствы - фарпосты Полацкай зямлі ў ніжнім цячэнні Заходняй Дзвіны. Князь Вячка, Уладзімір Полацкі, Якаў Палачанін, Давыд Гарадзенскі. Перадумовы ўтварэння беларуска-літоўскай дзяржавы. Міндоўг і яго барацьба з Галіцка-Валынскім княствам за валоданне Верхнім Панямоннем. Узаемаадносіны Міндоўга з Ордэнам і Полацкам. Караная Міндоўга ў Наваградку. Узвышэнне Наваградскага княства. Інтэграцыя насельніцтва Беларусі з суседнімі народамі ў межах адзінай дзяржавы. Дыскусія пра летапісную назву “Літва” і яе этнічнае паходжанне.

Тэма 2.5. Барацьба з крыжацкай агрэсіяй і нашэсцем мангола-татараў. Знешнепалітычнае становішча беларускіх зямель у пачатку XIII ст. Напад нямецкіх федалаў на Усходнюю Прыбалтыку і Полацкую зямлю. Кукенойскі князь Вячка, герцыкскі князь Усевалад, полацкі князь Уладзімір арганізатары змагання супраць крыжакоў. Удзел палачан у разгроме шведскіх захопнікаў у бітве на Няве (1240 г.). Роля насельніцтва беларускіх зямель у стрымліванні нямецкага прасоўвання на ўсход у XIII ст. Легендарныя звесткі аб сутыкненнях з войскамі мангола-татараў на землях Беларусі ў сярэдзіне XIII ст. Бітва каля Магільна. Роля беларускага народа ў барацьбе з мангола-татарамі.

Тэма 2.6. Рэлігія і культура на беларускіх землях у IX – першай палове XIII ст.

Паганскія вераванні. Прыняцце і распаўсюджванне хрысціянства. Дваяверства. Значэнне прыняцця хрысціянства. Пісьменства. Летапісы і рукапісныя кнігі. Літаратура. Вусная народная творчасць. Паданні пра Рагнеду і Ёсяслава Чарадзея. Звычаі і абрады. Народны каляндар. Рэлігійна-асветніцкія дзеячы: Еўфрасіння Полацкая, Кірыла Тураўскі, Клімент Смалаяціч, Аўраамій Смаленскі. Манументальнае дойлідства Полацкай зямлі і Панямоння. Абарончае дойлідства XIII ст. Архітэктурныя школы. Манументальны жывапіс. Кніжная графіка. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Развіццё перадумоў фарміравання беларускай народнасці.

**ВУЧЭБНА -МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ «ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ»
(раздзелы «Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тысяч гадоў да н.э. – V ст. н.э.)» і
«Беларусь у VI – сярэдзіне XIII ст.»)**

па спецыяльнасці 6-05-0113-01 Гістарычная адукацыя (дзённая форма атрымання адукацыі)

№ тэмы	Назва тэмы	Колькасць аўдыторных гадзін			Самастойная (пазааўдыторная) работа	Метадычныя сродкі забяспячэння, дапаможнікі	Літаратура	Форма кантролю ведаў
		Лекцыі	Семінарскія заняткі	Кіруемая самастойная работа				
	Першы семестр:	18	24	6 (с)	56			
1.	Раздзел 1. Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тыс. год да н.э. – V ст. н.э.)	10	10	2 (с)	20			
1.1.	Уводзіны ў дысцыпліну “Гісторыя Беларусі”. Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку 1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду. 2. Праблема спецыяльнай гістарычнай тэрміналогіі. 2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі. 3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі. 4. Перыядызацыя каменнага веку. 5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце). 6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі. 7. Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце).	4	2		4	Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	

1.2.	<p>Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным веку</p> <p>1. Агульная характарыстыка бронзавага веку. 2. Гаспадарка бронзавага веку. 3. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку. 4. Гаспадарка ў жалезным веку. 5. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі. 6. Бацькоўскі род як форма сацыяльнай арганізацыі грамадства. 7. Археалагічныя культуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі. 8. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў.</p>	2	4		10		[1,2]	
1.3.	<p>Культура, побыт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі</p> <p>2. Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі. 2. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі. 3. Узнікненне вераванняў старажытных людзей. 4. Разнастайнасць паганства. 5.Культура старажытных людзей каменнага веку.</p>	4	4	2 (с)	6	Атлас гісторыі Беларусі	[1,2]	Апытанне
2	Раздзел 2. Беларусь у VI – сярэдзіне XIII ст.	8	14	4 (с)	36			
2.1	<p>Балты і славяне ў VI – VIII стст.</p> <p>1. Гістарыяграфія і крыніцы. 2. Этнічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі. 3. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі. 4. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. 5. Ваенная дэмакратыя і зараджэнне дзяржаўнасці ў славян.</p>			2 (с)	6	Атлас гісторыі Беларусі	[1] [1]	

2.2	<p>Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.</p> <p>3. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі. 4. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. 3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў. 4. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст. 5. Узнікненне і развіццё гарадоў. 6. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст. 7. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян.</p>	2	4		6	Атлас гісторыі Беларусі	[2]	Пісьмовае апытанне
2.3	<p>Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.</p> <p>1. Гісторыя і развіццё Полацкай зямлі. 2. Полацкая княская дынастыя. 3. Грамадска-палітычны лад Полацкага княства. 4. Распад на ўдзельныя княствы.</p>		2		4	Атлас гісторыі Беларусі	[2] [2]	Даклады
2.4	<p>Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння</p> <p>2. Беларускія княствы і гарады ў Пасожжы і Панямонні. 2. Утварэнне Тураўскага княства. Княжанне Святаполка Уладзіміравіча. 3. Узаемаадносіны Турава з Кіевам. 4. Паступовае ўзышэнне Пінска. 5. Феадальная раздробленасць на беларускіх землях ў XII – XIII стст. 6. Перадумовы утварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.</p>	2	2		8		[2] [2]	

2.5	<p>Барацьба з крыжацкай агрэсіяй і нашэсцем мангола-татараў</p> <p>1. Знешнепалітычнае становішча беларускіх зямель у пачатку XIII ст.</p> <p>2. Напад нямецкіх феадалаў на Усходнюю Прыбалтыку і Полацкую зямлю.</p> <p>3. Роля насельніцтва беларускіх зямель у стрымліванні нямецкага прасоўвання на ўсход у XIII ст.</p> <p>4. Роля беларускага народа ў барацьбе з мангола-татарамі.</p>	2	4		4	Атлас гісторыі Беларусі		
2.6	<p>Рэлігія і культура на беларускіх землях у IX – першай палове XIII ст.</p> <p>1. Язычніцкія вераванні.</p> <p>2. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях.</p> <p>3. Роля царквы у грамадскім жыцці.</p> <p>4. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч.</p> <p>5. Манументальнае і абарончае дойлідства.</p> <p>6. Жывапіс, кніжкая графіка, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.</p>	2	2	2 (с)	8	Атлас гісторыі Беларусі	[2]	Паведамленне
Усяго за семестр		18	24	6 (с)	56			Залік

ВУЧЭБНА -МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ «ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ»
(раздзелы « Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тысяч гадоў да н.э. – V ст. н.э.)» і «Беларусь у VI –
сярэдзіне XIII ст.»)

па спецыяльнасці 6-05-0113-01 Гістарычная адукацыя (завочная форма атрымання адукацыі)

№ п/п	Назва тэмы	Колькасць аўдыторных гадзін		Метадычныя сродкі забяспячэння, дапаможнікі	Літаратура	Форма кантроля ведаў
		Лекцыі	Семінарскія заняткі			
1	Раздзел 1. Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тыс. год да н.э. – V ст. н.э.)	2	2			
1.1	Уводзіны ў дысцыпліну “Гісторыя Беларусі”. Першапачатковае засяленне. Насельніцтва каменнага веку 1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду. 2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі. 3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі. 4. Перыядызацыя каменнага веку. 5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце). 6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі. 7. Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце).	2		Атлас гісторыі Беларусі	[1, 2]	Пісьмовае апытанне

1.2	<p>Насельніцтва тэрыторыі Беларусі ў эпоху бронзы і раннім жалезным</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Агульная характарыстыка бронзавага веку. 2. Гаспадарка бронзавага веку. 3. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку. 4. Гаспадарка ў жалезным веку. 5. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі. 6. Бацькоўскі род як форма сацыяльнай арганізацыі грамадства. 7. Археалагічныя культуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі. 8. Матэрыяльная і духоўная культура плямён бронзавага і жалезнага вякоў. 		2	Атлас гісторыі Беларусі	[1, 2]	Даклады
2	Раздзел 2. Беларусь VI – сярэдзіне XIII ст.	2	6			
2.1	<p>Балты і славяне ў VI – VIII стст.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Гістарыяграфія і крыніцы. 2. Этнічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі. 3. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі. 4. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. 5. Ваенная дэмакратыя і зараджэнне дзяржаўнасці ў славян. 	2		Атлас гісторыі Беларусі	[1, 2]	Пісьмовае апытанне
2.2	<p>Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі. 2. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. 3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў. 4. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст. 5. Узнікненне і развіццё гарадоў. 6. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст. 7. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян. 			Атлас гісторыі Беларусі	[1, 2]	Даклады

2.2	Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст. 1. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі. 2. Крывічы, дрыгавічы і радзімічы. 3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў. 4. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст. 5. Узнікненне і развіццё гарадоў. 6. Промыслы і гандаль ў IX – XIII ст. 7. Развіццё феадалізму і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства. Формы феадальнай эксплуатацыі сялян.		2	Атлас гісторыі Беларусі	[1, 2]	Даклады
2.3	Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст. 1. Гісторыя і развіццё Полацкай зямлі. 2. Полацкая княская дынастыя. 3. Грамадска-палітычны лад Полацкага княства. 4. Распад на ўдзельныя княствы.		2	Атлас гісторыі Беларусі	[1, 2]	Пісьмовае апытанне
2.4	Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння 1. Беларускія княствы і гарады ў Пасожжы і Панямонні. 2. Утварэнне Тураўскага княства. Княжанне Святаполка Уладзіміравіча. 3. Узаемаадносіны Турава з Кіевам. 4. Паступовае ўзышэнне Пінска. 5. Феадальная раздробленасць на беларускіх землях ў XII – XIII стст. 6. Перадумовы утварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.		2	Атлас гісторыі Беларусі	[1, 2]	Даклады
	Усяго гадзін:	4	8			Залік

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

ЛІТАРАТУРА

Асноўная літаратура

1. Гісторыя Беларусі [Электронны рэсурс] : вучэб.-метады. комплекс для спецыяльнасцей 1-02 01 01 «Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны», 1-02 01 02 «Гісторыя і сусветная мастацкая культура», 1-02 01 03 «Гісторыя і экскурсійна-краязнаўчая работа» / склад.: М. М. Сакалоў [і інш.] // Репозиторий БГПУ. – Рэжым доступу: <http://elib.bspu.by/handle/doc/249>. – Дата доступу: 03.04.2021.

2. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці : вучэб. дапам. для студэнтаў устаноў выш. адукацыі / І. А. Марзалюк [і інш.] ; пад рэд. І. А. Марзалюка. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2022. – 447 с.

Дадатковая літаратура

1. Архітэктура Беларусі : энцыкл. давед. / рэдкал.: А. А. Воінаў [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1993. – 620 с.

2. Беларускія летапісы і хронікі / уклад. У. Арлова. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1997. – 430 с.

3. Вішнеўскі, А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (са старажытных часоў да нашых дзён) : вучэб. дапам. / А. Ф. Вішнеўскі, Я. А. Юхо. – Мінск : Акад. М-ва ўнутр. спраў, 2003. – 320 с.

4. Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 3 т. / рэдкал.: Т. У. Бялова [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2005–2010. – 3 т.

5. Вялікі гістарычны атлас Беларусі [Карты] : у 4 т. / У. І. Адамюшка [і інш.]. – Мінск : Белкартаграфія, 2013. – Т. 2. – 374 с.

6. Гісторыя Беларусі : вучэб.-метады. дапам. для студэнтаў устаноў выш. адукацыі. – Мінск : Беларус. дзярж. аграр.-тэхн. ун-т, 2017. – 194 с.

7. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк [і інш.]. – Мінск : Соврем. шк. : Экаперспектыва, 2007–2011. – 6 т.

8. История Беларуси в контексте мировых цивилизаций : пособие для студентов-заочников / В. И. Голубович [и др.]. – 3-е изд. – Минск : Экоперспектива, 2019. – 147 с.

9. История белорусской государственности : монография : в 5 т. / редкол.: А. А. Коваленя (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Беларус. навука, 2018–2020. – 5 т.

10. Каханоўскі, А. Г. Гісторыя Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст. : вучэб.-метады. дапам. для студэнтаў устаноў выш. адукацыі / А. Г. Каханоўскі. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т, 2017. – 251 с.

11. Мысліцелі і асветнікі Беларусі, X–XIX стагоддзі : энцыкл. давед. / рэдкал.: Б. І. Сачанка [і інш.]. – Мінск : БелЭН, 1995. – 670 с.
12. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / М. В. Біч [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1993–2003. – 6 т.
13. Юхо, Я. А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : вучэб. дапам. / Я. А. Юхо. – Мінск : Рэсп. ін-т выш. шк., 2000. – 352 с.